

ISSN 2535-0358

ПОЛИТИКА И СИГУРНОСТ

POLITICS & SECURITY

ГОДИНА II • БРОЙ 1 • 2018

YEAR II • ISSUE 1 • 2018

Издание на Висшето училище по сигурност и икономика – Пловдив

Edition of Higher School of Security and Economics – Plovdiv

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. д.п.н. Георги МАНОЛОВ – *главен редактор*; чл.-кор. проф. д.с.н. Димитър ДИМИТРОВ – *заместник главен редактор*; проф. д-р Никифор СТЕФАНОВ – *заместник главен редактор*; доц. д-р Блага БЛАГОЕВА – *научен секретар*; проф. д.п.н. Трендафил МИТЕВ; проф. д.т.н. Стамен СТАМОВ; проф. д-р Томо БОРИСОВ; проф. д-р Милена ТЕПАВИЧАРОВА; проф. д-р Илин САВОВ; доц. д-р Петър НЕНКОВ; доц. д-р Валентина АЛЕКСИЕВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

чл.-кор. проф. д.с.н. Димитър ДИМИТРОВ, чл.-кор. проф. д.с.н. Стоян МИХАЙЛОВ, проф. д.п.н. Трендафил МИТЕВ, проф. д-р Дончо ГРАДЕВ, проф. д.п.н. Георги МАНОЛОВ, проф. д-р Никифор СТЕФАНОВ, проф. д-р Томо БОРИСОВ, проф. д-р Ненко ДОЙКОВ, проф. д.т.н. Стамен СТАМОВ, проф. д-р Димитър РАДЕВ, проф. д-р Нели БЕНЧЕВА, проф. д.и.н. Димитър КОСТОВ, проф. д-р Атанас ЛЬОНДЕВ, проф. д-р Гарабед МИНАСЯН, проф. д-р Александър МАРИНОВ, проф. д.и.н. Димитър ЙОНЧЕВ, проф. д-р Франсоа БЛАН (Франция), проф. д.и.н. Динара ПЕСКОВА (Русия), проф. д-р Любиша МИТРОВИЧ (Сърбия), проф. Никос ГУСГУНИС (Гърция), доц. д-р Блага БЛАГОЕВА, доц. д-р Мария СЕРАФИМОВА, проф. д-р Милена ТЕПАВИЧАРОВА, проф. д-р Илин САВОВ, доц. д-р Валентина АЛЕКСИЕВА, доц. д-р Петър НЕНКОВ, доц. д-р Пламен СЛАВОВ

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Prof. Georgi MANOLOV, DPS – *Chief editor*; Corr. mem. Prof. Dimitar DIMITROV, DSS – *Assistant editor*; Prof. Nikifor STEFANOV, PhD – *Assistant editor*; Ass. Prof. Blaga BLAGOEVA, PhD – *Scientific secretary*; Prof. Trendafil MITEV, DPS; Prof. Stamen STAMOV, DTS; Prof. Tomo BORISOV, PhD; Prof. Milena TEPAVICHAROVA, PhD; Prof. Ilin SAVOV, PhD; Ass. Prof. Petar NENKOV, PhD; Ass. Prof. Valentina ALEKSIEVA, PhD

EDITORIAL BOARD

Corr. mem. Prof. Dimitar DIMITROV, DSS; Corr. mem. Prof. Stoyan MIHAYLOV, DSS; Prof. Trendafil MITEV, DPS; Prof. Doncho GRADEV, PhD; Prof. Georgi MANOLOV, DPS; Prof. Nikifor STEFANOV, PhD; Prof. Tomo BORISOV, PhD; Prof. Nenko DOYKOV, PhD; Prof. Stamen STAMOV, DTS; Prof. Dimitar RADEV, PhD; Prof. Neli BENCHEVA, PhD; Prof. Dimitar KOSTOV, DES; Prof. Atanas LYONDEV, PhD; Prof. Garabed MINASYAN, PhD; Prof. Aleksandar MARINOV, PhD; Prof. Dimitar YONCHEV, DES; Prof. François BLANC, DSS (France); Prof. Dinara PESKOVA, DES (Russia); Prof. Ljubiša MITROVIĆ, PhD (Serbia); Prof. Nikos GUSGUNIS (Greece); Ass. Prof. Blaga BLAGOEVA, PhD; Ass. Prof. Maria SERAFIMOVA, PhD; Prof. Milena TEPAVICHAROVA, PhD; Prof. Ilin SAVOV, PhD; Ass. Prof. Valentina ALEKSIEVA, PhD; Ass. Prof. Petar NENKOV, PhD; Ass. Prof. Plamen SLAVOV, PhD

Предложените материали изразяват личната позиция на авторите и не ангажират с нея Редакционния съвет и Редколегията на списанието.

© Списание „Политика и сигурност“, година II, брой 1, 2018

© Издание на Висшето училище по сигурност и икономика, Пловдив, 2018

© Печат и подвързия: Издателски комплекс ВУСИ, 2018

ISSN 2535-0358

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЛАСТ И ПОЛИТИКА

Чл.-кор. проф. д.с.н. Димитър В. Димитров

ДЪРЖАВАТА – ЕСТЕСТВЕНО ПОЛЕ ЗА РЕАЛИЗИРАНЕТО НА „ПОЛИТИЧЕСКАТА ИГРА“ 5

Доц. д-р Йордан Бакалов

НОВИ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА НА БАЛКАНИТЕ 13

Доц. д-р Теодор Дечев, Ивайло Попов

ЕТНИЧЕСКОТО ПРОЧИСТВАНЕ В ХОДЖАЛИ ПРЕЗ 1992 –

ОТМЪСТИТЕЛНА ЖЕСТОКОСТ ИЛИ ХЛАДНОКРЪВНО ПРЕСМЕТНАТ АКТ? 34

Докторант Любен Манолов

СОЦИАЛНИ И ИДЕЙНИ ОСНОВИ НА РАНИЯ БЪЛГАРСКИ НАЦИОНАЛИЗЪМ

ОТ КРАЯ НА XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК 57

ИКОНОМИКА И ФИНАНСИ

Доц. д-р Десислава Костова-Пикет, проф. д-р Иванка Костова

НАКАРАЙ СВОИТЕ КОНКУРЕНТИ ДА ДЕЙСТВАТ

СПРЯМО ВАШЕТО ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ЦЕНАТА 82

НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ И ОБЩЕСТВЕН РЕД

Проф. д-р Томо Борисов, проф. д-р Ненко Дойков

ОПЕРАТИВНО-ТАКТИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА САМОУБИЙСТВЕНИЯ ТЕРОРИЗЪМ 96

Доц. д-р Петър Ненков

ОРГАНИЗАЦИЯ, СТРУКТУРА И ДЕЙСТВИЕ

НА СИЛИТЕ ЗА СПЕЦИАЛНИ ОПЕРАЦИИ У НАС И ПО СВЕТА 104

Доц. д-р Снежана Димитрова

ВЛИЯНИЕ НА ДЕМОГРАФСКАТА И ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ПОЛИТИКА

ВЪРХУ НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ 117

НОВИ КНИГИ

Чл.-кор. проф. д.с.н. Димитър В. Димитров

ЩРИХИ КЪМ ПОРТРЕТА НА ЕДИН УЧЕН 124

CONTENTS

POWER AND POLITICS

Corr. mem. Prof. Dimitar V. Dimitrov, DSS

THE STATE – A NATURAL FIELD FOR THE REALIZATION OF THE „POLITICAL GAME“ 5

Assoc. Prof. Yordan Bakalov, PhD

NEW GEOPOLITICAL CHALLENGES IN THE BALKANS 13

Assoc. Prof. Teodor Dechev, PhD, Ivaylo Popov

ETHNIC CLEANSING IN KHOJALI IN 1992 –

VENGEFUL CRUELTY OR COLD-BLOODED ACT? 34

Lyuben Manolov, PhD student

SOCIAL AND IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF EARLY BULGARIAN NATIONALISM

FROM THE END OF THE 18TH AND THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY 57

ECONOMY AND FINANCE

Assoc. Prof. Desislava Kostova-Pickett, PhD, Prof. Ivanka Kostova, PhD

MAKE YOUR COMPETITORS ACT ON YOUR PRICING 82

NATIONAL SECURITY AND PUBLIC ORDER

Prof. Tomo Borisov, PhD, Prof. Nenko Doykov, PhD

OPERATIONAL-TACTICAL ANALYSIS OF SUICIDAL TERRORISM 96

Assoc. Prof. Petar Nenkov, PhD

ORGANIZATION, STRUCTURE AND ACTION

OF SPECIAL OPERATIONS FORCES IN BULGARIA AND WORLDWIDE 104

Assoc. Prof. Snezhana Dimitrova, PhD

IMPACT OF DEMOGRAPHIC AND EDUCATIONAL POLICIES ON NATIONAL SECURITY 117

NEW BOOKS

Corr. mem. Prof. Dimitar V. Dimitrov, DSS

STRIDES TO THE PORTRAIT OF A SCIENTIST 124

ДЪРЖАВАТА – ЕСТЕСТВЕНО ПОЛЕ ЗА РЕАЛИЗИРАНЕТО НА „ПОЛИТИЧЕСКАТА ИГРА“

чл.-кор. проф. д.с.н. Димитър В. ДИМИТРОВ*

The article defends the thesis that the modern nation state is a natural environment for the realization of the „political game“ in which all elements of the political system are involved. Particularly important in this game are the political regime and the political parties, seen as the „double-faced Janus“. The conditions and stages in which the „political game“ passes and which ensure its effective realization are analyzed.

1. ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД НАЦИОНАЛНАТА ДЪРЖАВА

Като анализира задълбочено условията, свързани с възникването на държавата, и особено на държавата като опора на политическата власт, френският изследовател Жорж Бурдо отбелязва, че не бива всяко политически устроено общество да се определя като държава. В държавата според него „...властта придобива такива характеристики, които не съществуват другаде; нейното вкореняване в общността придава изначалност, която се отразява върху положението на управляващите, нейната целевост я освобождава от произвола на индивидуалните воли; нейното упражняване следва правила, които ограничават нейната опасност. Това, изглежда, е достатъчно, за да се забрани смесването на държавата с всякакво разграничение между господари и поданици. Форма на власт, държавата не е единствената такава, не може значи да се говори за държава-

* Авторът е член-кореспондент, професор, доктор на социологическите науки, заместник главен редактор на списанието.

та като за начин на битие на властта, без отначало да се определи самата власт“¹. Като анализира процеса на институционализиране на властта, Жорж Бюрдо заключава: „Властта в държавата е институционализирана, прехвърлена е от личността на управляващите, които вече само я упражняват, върху държавата, която от сега насетне става неин единствен притежател“². Следващите важни етапи в неговото изследване са свързани с анализа на условията, при които „се ражда“ държавата, разглеждането на територията като обективно условие за това раждане, и особено появата на нацията. Особено внимание заслужава задълбоченият анализ на националния проблем в новите държави, и особено отношението между политическите партии и държавата. На това отношение ще се спрем подробно в нашето изложение, свързано с реализирането на „политическата игра“. Тук ще продължим с изследването на Жак Шевалие, свързано с условията за създаването на държавата. Следвайки логиката на процеса на създаване на държавата, той отбелязва следното: „Появата на модерната държава се изразява чрез един двояк процес – автономизиране (чрез по-ясно обособяване на политическите роли) и институционализиране (чрез стабилното организиране на тези роли)“³.

Самият процес на институционализиране се изразява в следното: появяване на абстрактната същност на държавата като постоянна подкрепа на властта, където се изгубват управляващите; преобразуване на статута на управляващите като органи на държавата; могъществото на управляващите се реализира върху основата на общи безлики обективни правила; преобразуване на властта в авторитет, който се опира както на принудата, така и на съгласието на управляваните; изява на структуриран и съгласуван апарат на господство – бюрокрацията, чрез който се постига възможно най-голямо разпространение на въздействията на властта.⁴ Основополагащият елемент на това институционализиране е монополът върху принудата – държавата се разглежда вече като „обединение на политическо господство от институционално естество“ (Макс Вебер), а управляващите претендират върху монопола над „легитимното физическо насилие“. Моделът на съвременната държава в Европа се изгражда постепенно, на етапи и започва от края на феодалната епоха. Жан Уилям Лапиер, като проследява една идеална траектория на формиране на държавата, отбелязва, че този процес е преминал през „девет последователни степени, разделени от два прага: политическата власт, която отначало е необоснована и размита, възниква чрез механизмите на посредничеството, на производни политически роли, впоследствие специализирани; овластяването на управляващи бележи преминаването на еди-

¹ Бюрдо, Жорж. Държавата. София: Св. Кл. Охридски, 2007, с 15 – 16.

² Цит. съч., с. 27.

³ Шевалие, Жак. Политически институции. София: Св. Кл. Охридски, 2010, с. 63.

⁴ Цит. съч., с. 94.

ния праг, като добавя при това йерархия на властите; вторият праг е преминат чрез утвърждаване на монопола над употребата на физическо насилие – един съществен елемент при образуване на държавата, следван от установяването на управленски апарат и появата на близка система на господство⁵. В рамките на националната държава важно място заема политическият процес, с чието съществуване се свързва функционирането на политическата система на властта и политическия ред. В условията на глобализацията обаче политическият процес придобива нови, по-мощни размери. Ако приемем, че основното противоречие на капитализма днес, в условията на глобализацията се свят, е свързано с битката между капитала и труда, т.е. капиталът търси големите, огромните пазари, които глобализацията създава, и не признава националните граници, а реализирането на работната сила, свързано с по-високо заплащане на труда, по-високи трудови доходи, по-големи социални програми, които трябва да тушират социално-икономическото неравенство, се вмениява като задължение на самата национална държава, то картината става по-друга. За немалка част от съвременната европейска политическа класа проектът Европейски съюз се основава върху убеждението, че националната държава е вредна и изживяла времето си, тъй като спъва разпространяването на човешките права и рационалното решаване на споровете. По тази причина се смята, че националните държави нации трябва да отстъпят своето място на организации от типа на Европейския съюз, която се отличава с рационален подход към проблемите, която „превъзхожда националния политически процес с традиционните за него предразсъдъци и пристрастия“⁶. Дали така чувства и разбира тези процеси обаче обикновеният европейски гражданин? Моето усещане е, че той все по-малко ги разбира и все по-силно усеща резултатите от един европейски политически процес, който е все по-малко достъпен и по-малко разбираем. Отчуждението от ценностите на модерната национална държава, новата експроприация на държавата по думите на Зигмунт Бауман нанася удар върху нейния суверенитет и бъдеще. По този повод той отбелязва: „В кабарето на глобализацията държавата прави стриптийз и в края на представлението остава само с голите си нужди: със своята власт да репресираща, със своята разрушена материална база, с анулираната си суверенност и независимост. С обезличената си политическа класа националната държава се превръща в обикновена служба за сигурност на мегакомпаниите. (...) Новите господари на света не изпитват необходимостта от пряко управление. Националните правителства са натоварени със задачата да администрат делата от тяхно име“⁷. Упадъкът на съвременната държа-

⁵ Цит. по Жак Шевалие: **Lapierre, Y.-W.** *Vivre sans Etat?* Paris, 1977, s. 64.

⁶ **Близнашки**, Георги. Съдбата на националната държава. Предговор към книгата на Пиер Манан „Съдбата на нациите“. София: Св. Кл. Охридски, 2011, с. 28.

⁷ **Бауман**, Зигмунт. Глобализацията. София: ЛИК, 1999, с. 89.

ва нация поставя на дневен ред въпроса за същността и бъдещето на нацията. От най-съвършена форма на човешко обединение до вчера, отбелязва Пиер Манан в монографията „Смисълът на нациите“ (2011), днес нацията се е превърнала в нещо, което се разпада бавно. Разпадът на нациите до какво ще доведе? Пиер Манан търси отговора на този въпрос и формулира своята оригинална теза. Може би двойствеността на Европа ще я доведе до отказ от деполитизирането на живота на народите или вместо това тя ще доведе „със себе си изграждането на едно ново политическо тяло – голяма, огромна европейска нация?“. Увереността на „сумамбула“, както Пиер Манан нарича европейския стремеж към разширяване до неопределеност, няма ли най-после да доведе до ново политическо самоопределяне? Отговорът на тези въпроси очевидно предстои. Това са поредните предизвикателства пред ЕС и неговите членки – националните държави нации. Във връзка с нашумялата напоследък теза за бъдещето на националните държави ще спомена и мнението на Стоян Михайлов, чийто евристичен заряд оценявам с надежда. Според него процесът на „отмиране на националните държави ще продължи дълго. Той ще се разгръща паралелно на процеса на формиране на човечеството като социологическа система. Неговото завършване предполага пълно изграждане на нормативната система и институционалната структура на бъдещото планетарно социално управление, както и оптимално решение на въпроса за нивата на социалното управление в световен мащаб – от планетарните органи до най-малките и най-ниските в йерархията органи на местното самоуправление. Дотогава въпросът за държавния суверенитет си остава актуален, макар че неговото съдържание и смисъл ще се изменя“⁸. Върху този факт, свързан с промените в националната държава, обръща внимание и Франсис Фукуяма в „Строежът на държавата“ (2004). „Оказа се – пише той, – че едно цяло липсващо измерение на държавността следва да бъде проучено – това на държавното строителство – един аспект на развитието, игнориран при едностранчивото фокусиране върху периметъра на действие на държавата“⁹. Като обръща внимание, че институциите, макар и да се приемат като решаващата променлива на развитието, не изчерпват напълно държавността, Ф. Фукуяма отбелязва четири аспекта на държавността, които определят същността на днешната демократична държава. Според него те са: „организационен модел и управление; модел на политическата система – основа на легитимирането; и културни и структурни фактори“¹⁰. Тук може да се спори с Франсис Фукуяма защо само публичната администрация трябва да се разглежда като „корпус от експертно знание“ и поле за разработване на организационен модел и управление. Тази роля може да изиграе и публичният политичес-

⁸ Михайлов, Стоян. Социологическа система. София: М&М, 2010, с. 226 – 227.

⁹ Фукуяма, Франсис. Строежът на държавата. София: Обсидиан, 2004, с. 41.

¹⁰ Цит. съч., с. 42.

ки мениджмънт, при това доста по-успешно. Дискусията предизвиква и вторият аспект на държавността – моделът на политическата система, който предлага Фукуяма. Основният момент в тази дискусия е, както сам той отбелязва, „кои са относителните достойнства на президентската в сравнение с парламентарната система“¹¹. Други автори – участници в дискусията, подчертават, че „не президентската система сама по себе си, а типът електорална система, използван в законодателната власт, води до големи проблеми, като например политическа стагнация“¹². Самите многобройни избирателни окръзи също отварят път за облагодетелстване и участие на държавната трапеза.

Третият аспект на държавността (основа на легитимирането) е тясно свързан с въпроса за „системния институционален модел“, но в известна степен го надхвърля, като включва и едно нормативно измерение, свързано с дейността на държавните институции, които трябва не само да работят добре заедно в административен смисъл, но и в обществото, в което са създадени и се развиват.

Фукуяма отбелязва по повод на легитимността съвсем точно: „Макар исторически да е имало форми на легитимност, в днешния свят единственият сериозен източник на легитимност е демокрацията“¹³. На проблемите, свързани с държавата, нейното създаване и развитие, Жорж Бурдо посвещава своето монографично изследване „Държавата“ (2007), в което дава отговор на част от поставените дотук въпроси. Особено внимание заслужава неговата теза „държавата – опора на политическата власт“, а също така и поставените проблеми, като: двойствения характер на държавата; държавата – залог на политиката; държавата – регулатор на диалектиката на реда и движението, и функционалната държава Огромна по характер, посочената проблематика и разсъжденията на Жорж Бурдо внасят сериозен принос в изследването на политическата власт, и особено на строежа и функционирането на държавата.

Върху едно от особено важните предизвикателства пред съвременната национална държава обръща внимание Улрих Бек в своето монографично изследване „Световното рисково общество“ (2001). Според него „рисковете се превръщат в голяма сила за политическа мобилизация, често пъти замествайки позоваванията на класови, расови и полови неравенства. Това извежда на преден план новата властова игра на риска и нейните метанорми“¹⁴. В условията на глобализацията възниква нова демократична дилема според Улрих Бек, която той описва по следния начин: „Какво би станало, ако Европейският съюз пожелае да стане член на Европейския съюз? Естествено той трябва да получи отказ. Защо? Поради

¹¹ Цит. съч., с. 45.

¹² Цит. съч., с. 46.

¹³ Цит. съч., с. 46.

¹⁴ Бек, Улрих. Световното рисково общество. София: Обсидиан, 2001, с. 12.

фрапантната липса на демокрация. Но трябва също така да си зададем въпроса дали такива държави – членки на Европейския съюз, като Франция, Германия, Великобритания или Италия могат да бъдат смятани за демокрации, при положение че, грубо казано, половината от прокараните през техните парламенти закони са просто преформулирани директиви, издадени от Брюксел, Световната търговска организация и т.н.¹⁵

Изясняването на правилата на „политическата игра“ изисква да се дефинира понятието „политически режим“ като един от основните елементи на политическата система в рамките на националната държава.

2. ОСОБЕНОСТИ НА ПРАВИЛАТА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИГРА

Като анализира същността на политическия режим през призмата на взаимоотношенията между правното и политическото, Жак Шевалие отбелязва, че „политическият режим не се свежда единствено и само до никакви конституционни разпоредби; той интегрира правила от всякакво естество, които определят разгръщането на политическия живот“¹⁶. Именно на тази основа той формулира следващото определение на политическия режим. Според него „под политически режим трябва да се разбира съвкупността от правила, които определят политическите роли, организират политическото пространство, управляват политическите отношения“¹⁷. Специално внимание в своя анализ на правилата на политическата игра Жак Шевалие отделя на естеството на самите правила, на тяхното съдържание и формализиране. В тази насока той отбелязва важния факт, че „правилата на играта“ трябва задължително да се разграничават от самата игра“. Ако си представим политиката като „игра на съперничество“, както твърди Фредерик Бейли, трябва да отбележим, че всяка игра обикновено предполага някакъв ред, т.е. уточняване на условията, при които съперническите си страни, участващи в играта, биха могли да постигнат съгласие, като отчитат „залог“ в нея. Ето защо важният елемент в играта са нейните правила, които гарантират нейното съществуване. Както всяка игра, и политическата съдържа „свкупност от правила, които да регулират съперничеството“. С какво обикновено се свързват правилата на политическата игра? Според Жак Шевалие „тези правила засягат:

- определянето на наградата, която да бъде завоювана, а също действията или качествата, необходими, за да се заслужи;
- посочването на играчите, овластени да участват в надпреварата;
- състава на отборите, които се състезават;

¹⁵ Цит. съч., с. 26.

¹⁶ Шевалие, Жак. Цит. съч., с. 84 – 85.

¹⁷ Цит. съч., с. 85.

- начина, по който трябва да се развива състезанието;
- санкциите, следващи нарушаването на някое правило¹⁸.

За социологическия анализ на „политическата игра“ е особено важно наред с правилата на играта да разберем как функционират самите механизми на свързване между участниците в играта. Битката за достъп до политическия актьор се превръща в „постоянен залог“ при борбите, на чийто терен се създава самото определение на политическото. „Политическото функциониране – отбелязва Жак Шевалие – би могло да бъде разгледано на две различни равнища. От една страна, то се явява под формата на механизъм на взаимодействие между политическите субекти, чрез които политическата система става действаща. Но този подход – чисто вътрешен, не би бил достатъчен: политическата игра не се развива в затворено пространство; тя не е центрирана към самата себе си, а е изградена около по-широки залози, които я надхвърлят“¹⁹.

Моралът на формиране на тези залози в политическата игра е сложен и до голяма степен определя начина, по който се формират самите залози. Формирането на залозите оказва влияние и върху определянето на политическия дневен ред. Най-често този ред се формира след определен открит дебат на политически разисквания, които, освен че трябва да задържат политическото внимание на политическите актьори, и да се „обработят“ допълнително съобразно изискванията на съответния политически залог. Не трябва да се забравя фактът, че политическите залози се изграждат съобразно логиката на предварително осъществено политическо съперничество. Върху това съперничество оказват влияние редица фактори, наречени от изследователите „механизми на филтриране“. Като механизми на филтриране могат да се проявят: цензурирането; ефектът на прочистване и йерархизиране на приоритетите; ефектът, свързан с активизиране на дейността на групите по интереси; и най-вече ефектът изкривяване на самото искане чрез промяна на неговата дълбока същност.²⁰

Следващият елемент в политическата игра е известен като „раздаване на картите“. Всяко раздаване на картите трябва да отчита факта, че политическите актьори – участници в играта, имат много и най-различни средства за въздействие в зависимост от своята позиция в политическото обществено пространство, функциите, които изпълняват, и целите, които са си поставили.

След като бъдат „раздадени картите“, следва процесът на „развитие на играта“. Тук актьорите – участници в играта, освен спазване на предварително договорените условия и правила, могат и е желателно да проявят своята находчивост и творчески подход. Този подход обаче зависи от

¹⁸ Цит. съч., с. 86.

¹⁹ Цит. съч., с. 117.

²⁰ Цит. съч., с. 151.

ресурсите, с които разполагат, от умението да мобилизират тези ресурси и от остротата, силата на „оръжията“, с които разполагат. Не е за подценяване и добре организирана подкрепа от други части на политическата система.

С други думи „всичко, което не е забранено, е разрешено“ в името на постигането на поставените цели от актьорите – участници в играта. На практика често се използват и недотам лицеприятни похвати, като блъфиране, злепоставяне на противника, демонстриране на сила и т.н. Обикновено към тези средства се посяга, когато аргументите не достигат или въобще ги няма. Както се казва, обикновено при тези условия, които споменахме, „политическата игра“ загрубява и изходът от нея вещае остри конфликти, отказ от каквото и да е диалог, а понякога процесът завършва без вземане на каквото и да е решение. Настъпва царството на съмненията, недоверието и омразата, които могат да нанесат непоправими щети на коректно замислената политическа игра, а в най-тежките случаи могат да доведат и до унищожаването на самата игра.

Вместо заключение ще отбележа, че въпреки посочените опасности не бива да забравяме, че в „политическата игра“ участват почти всички елементи на политическата система, които определят облика и формите на управление в самата държава. Освен това коректно, честно провидената „политическа игра“ в условията на гарантирано равнопоставено взаимодействие между политическите актьори е механизъм за връзка с обществото, без който неговото функциониране би се задъхало от противоречия и трудноразрешими конфликти.

Литература

1. **Бауман**, Зигмунт. Глобализацията. София: ЛИК, 1999.
2. **Бек**, Улрих. Световното рисково общество. София: Обсидиан, 2001.
3. **Близнашки**, Георги. Съдбата на националната държава. Предговор към книгата на Пиер Манан „Съдбата на нациите“. София: Св. Кл. Охридски, 2011.
4. **Бюрдо**, Жорж. Държавата. София: Св. Кл. Охридски, 2007.
5. **Михайлов**, Стоян. Социологическа система. София: М&М, 2010.
6. **Фукуяма**, Франсис. Строежът на държавата. София: Обсидиан, 2004.
7. **Шевалие**, Жак. Политически институции. София: Св. Кл. Охридски, 2010.
8. **Lapierre**, Y.-W. Vivre sans Etat? Paris, 1977.

НОВИ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА НА БАЛКАНИТЕ

Йордан БАКАЛОВ*

The Balkans can become a geopolitical site where rival forces can fight for influence with different socio-economic and political models of the international order. The European Union has assured the region that the implementation of democratic principles is the only way to overcome the problems experienced by the political forces. Any further expansion of NATO is being developed by the Kremlin as a threat to Russian security and, at the same time, they are less disappointed by the ambitions of the Western Balkan countries to join the EU. For the United States, the Western Balkans are part of central Europe. The EU and the United States support the region to continue its efforts for democratic reforms. This region is crucial for Europe's stability. Partnership with China is not necessarily driven by higher politics, but rather by intense two-way economic exchanges, cooperation in the field of climate change and people-to-people contacts.

След години пренебрегване Западните Балкани отново имат шанс да станат обект на вниманието на Европейския съюз като геополитическа арена, на която „големите играчи за власт“ могат да нарушат стабилността на Европа като цяло и да поставят на изпитание способността на ЕС да действа на световната сцена в кризисна ситуация.

Проблемът на Балканите днес не е толкова намесата на трети страни, колкото това, че те показват същите симптоми при прилагането на демократичните принципи, както и в Източна Европа – неконтролирана изпълнителна власт, ерозия на върховенството на закона, ксенофобия към съседи и мигранти и икономическа несигурност. Държавите от Западните Балкани – Албания, Босна и Херцеговина, Косово, Македония, Черна гора и Сърбия – отдавна се опитват да следват модели, определени от по-големите и по-мощни държави. Малко вероятно е сегашната нестабилност на региона да доведе до открит военен конфликт между държавите на полуострова, както и между големите сили. По-вероятно е Балканите да се превърнат в геополитическа площадка, където съперническите

* Авторът е доцент, доктор, Нов български университет – София.

си сили да се борят за влияние с различни социално-икономически и политически модели на международния ред.

Способността на Европейския съюз да решава проблемите на Балканите се възпрепятства от същите проблеми, които съществуват в рамките на собствените му граници, понякога дори в по-остра форма. Ерозията на демократичните норми в рамките на ЕС е с възходящ тренд и в този контекст крехкостта на демократичните принципи, както и нестабилността на демокрациите в региона препятстват възможността им да противодействат на външни влияния, които невинаги са съвместими с визията на ЕС за бъдещото развитие на Балканите.

Отрицателните процеси в развитието на Западните Балкани разкриха трудностите в разширяването като политика за региона, водена от ЕС, и отново се повдигна въпросът за способността му да действа решително в момент, когато нарастват предизвикателствата пред сигурността на европейските граждани, които са повишили очакванията си към него да играе глобална роля. Прилагането на тези допълнителни условия за изграждането на устойчивост към съществуващите инструменти и процеси в областта на разширяването повдига редица въпроси, свързани с вътрешните и външните фактори, които влияят на обществата в региона, както и върху тяхната политика във връзка с напредъка им за присъединяване. ЕС трябва да е наясно какво прави балканските общества податливи на влияния и как може да им се помогне, за да се противопоставят на външния натиск, който заплашва перспективата им за присъединяване. Съюзът трябва да реагира на променените геополитически обстоятелства, за да запази своята стабилност и притегателна сила. Историческият образ на Балканите е на регион с много малцинствени проблеми – малки групи, които са потискани или искат да се откъснат. Днес обаче най-горчивите и опасни конфликти в повечето държави се предизвикват от политици, които се обръщат най-вече с политиките си към мнозинството от етническата общност. Малцинствата се посочват като виновни за политиките им да противодействат на желанията им за отделяне. Понастоящем най-малко три територии имат капацитет да прекъснат отношенията си с „родителските“ си държави и да установят автономен контрол поне временно – Република Босна, Република Сръбска и албанското мнозинство в Северозападна Македония. И трите територии биха предпочели да живеят под управлението на своите „етнически роднини“, но никой не предприема стъпки в тази посока, защото смятат, че отцепването е обречено на неуспех. Никоя демократична държава не е склонна да признае нова отцепническа република на Балканите.

Европейският съюз не може ефективно да се намеси в разрешаването на тези проблеми на Балканите поради острите прояви на национализъм и популизъм, каквито се наблюдават и в рамките на всяка отделна държава, но и в Съюза като цяло. Повече от десетилетие предизвикателс-

твото да се разпространи и утвърди демократичният модел на ЕС във всички европейски държави, очевидно, продължава да стои неизпълнено, особено в контекста на неравностойното политическо и социално-икономическо развитие на Централна и Източна Европа. Европейският съюз вдъхна увереност на района, че прилагането на демократични принципи е единственото средство за преодоляване на проблемите, изпитвани от управлението на политическите сили. Тази идея беше формулирана още по-категорично в стратегията на Съюза, както и в ангажмента, поет на срещата на върха в Солун през 2003 г., а именно европейска интеграция на разкъсаните от войни Западни Балкани. ЕС попадна в същия капан, обсебен от подвеждащата представа за демокрацията като „сребърна лъжичка“ за решаване на проблеми, в същото време се сблъска с повсеместна криза на представителност на институциите, даде възможност за устойчивост на проваленото статукво и продължи крехкостта на механизмите за промяна и реформи в региона. Въпреки демократичния дневен ред на Запада отсъствието на балкански процес на помирение, като отворените спорове относно държавността (Сърбия – Косово), границите (Косово – Черна гора), етническите, социалните и религиозните конфликти (Босна и Херцеговина, Македония), продължава да хвърля сянка над перспективата за стабилност на региона, което пречатства възможностите на тези държави да се доближат до Съюза. Освен това анонсирането на превъзходството на демократичния модел в разширяването продължава да се противопоставя на производството, икономическия растеж и просперитета на обществата.

От 2008 г. икономическата ситуация в държавите от Западните Балкани се усложни от кризата, идваща от ЕС, – основния търговски и инвестиционен партньор на региона. Бизнесът и банковата дейност на ЕС в Западните Балкани се свиха, рязко се покачиха безработицата (особено младежката) и държавният дълг. Неспособни да генерират растеж, изправени пред бързозастаряващо население, правителствата на държавите от Западните Балкани безпомощно се визираха в бъдещето на социално-икономическите лишения. Голяма част от по-добре образованите млади хора в региона емигрираха в Западна Европа, докато правителствата им се опитваха да реализират нови бизнес възможности (придружени с евентуално нежелани политически влияния) с Русия, Китай, Турция и държавите от Персийския залив. Факт е, че западните балкански елити обръщат поглед на Изток, мотивирани от прагматизъм, а не от търсене на алтернатива на Европейския съюз, но тяхното все по-сериозно вглеждане в тази посока е напомняне, че „процесът не е приключен“ в Западните Балкани от страна на ЕС. В същото време външни играчи се възползват от колебливия ангажимент на Съюза към региона, за да спечелят точки в ситуацията на цялостно противопоставяне на позициите им със Запада.

Ако политиките от Западните Балкани успяха да изградят авторитарни демокрации в своите държави, то бе възможно, защото могат да го правят безнаказано. До известна степен това стана възможно в контекста на изграждането на държавата и конфликта в бивша Югославия, което позволи на политиките в региона да разчитат на националистическата мобилизация и военните икономики, за да се утвърдят институционално и финансово чрез концентриране, а не чрез споделяне на властта, сливане на икономическото и политическото влияние в процеса на приватизация и адаптиране към новата реалност на традициите на клиентелизма и политиката на „клана“, наследени от бивша Югославия.

Възходът на балканските лидери се случи под наблюдението на ЕС и често с подкрепата и мълчаливото му съгласие. Тези авторитарни лидери се самопровъзгласиха за проевропейски демократи и успяха да останат без конкуренция на вътрешната политическа сцена, тъй като нямат демократично законодателство, което да се противопостави на властта на монополите, както и на партийния клиентелизъм и неформалните практики.

В същото време технократското мислене, което подкрепя ЕС, насърчаването на демокрацията чрез интеграция на Западните Балкани са фактори за стабилност. Законодателството в региона продължава да заобикаля политическата дискусия и се превръща в техническо приемане и прилагане на съвместими с ЕС стандарти. Политическите и управленските решения в страната обаче се вземат извън избирателната политика, обвързват се с изискванията и условията на ЕС, но общественото мнение се пренебрегва. По този начин държавите от Западните Балкани стават демокрации без избор, в които елитите се позовават на външния натиск (като ЕС, съдилища или медии), за да избягват в управлението на страни те си обещанията, дадени пред избирателите си.

Ясно е, че такива регионални и специфични за държавите предизвикателства на Балканите заедно с тревогите, свързани с вътрешните кризи, – икономически, политически и с институционален характер, постепенно изместиха загрижеността на европейските столици от това как държавите от Западните Балкани биха могли да бъдат „трансформирани“ в държави членки към това как това да се постигне от самия район, без това да се отрази негативно на ЕС. От този нов ъгъл охотата на държавите членки за разширяване към Балканите започна да намалява. На тази тенденция се гледа като на източник на несигурност за общия европейски проект, което несъмнено се основава на идеята за доброволно сътрудничество. Най-добрият отговор на това е, че в стратегическите, политическите и икономическите условия ЕС и Балканите са изправени пред общи източници на нестабилност и от взаимен интерес е изграждането на колективна устойчивост и сигурност чрез по-нататъшно ангажиране и съвместни действия.

РОЛЯТА НА ЕС ЗА РАЗШИРЯВАНЕТО И СТАБИЛНОСТТА НА ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ

Западните Балкани показаха значителна издръжливост през последните две десетилетия. Обществата им, докато се бореха с преобразуването на държавната собственост, преживяха икономическа и финансова криза и понастоящем понасят последствията от намаляващия интерес към тяхната интеграция в Европейския съюз.

ЕС е генератор както на стабилност, така и на нестабилност в Западните Балкани, където това са двете страни на една и съща монета. Глобалната стратегия за интеграция може да бъде полезна и стабилизираща региона. Основният аргумент е, че ключовият фактор, който може да гарантира устойчивостта на Западните Балкани, е процесът на присъединяване към ЕС, като акцентът се поставя върху демократичната трансформация на държавите и обществата в региона, но само при условие, че трансформацията не е повърхностна. Други външни фактори могат да допринесат за нестабилност. Администрацията на новия президент на САЩ Доналд Тръмп не е показала досега сериозен геополитически интерес към Балканите и позицията ѝ спрямо Стария континент се колебае от negliжиране на Европейския съюз до твърдото желание да допринесе за повече регионална сигурност, което може да се тълкува и като загуба на ангажираност към Западните Балкани.

Други участници стават все по-видими в региона – предимно Русия, Китай, Турция и държавите от Персийския залив, които видимо експлоатират вакуума, създаден от отсъствието на ясна и ангажирана европейска политика за Балканите. Това дава възможност да се „посеят“ отново семената на исторически противопоставяния, които се използват много активно особено от Русия, съживявайки етническото напрежение на Балканите, преследвайки целта си да отслаби ЕС и силата му на привличане. ЕС не успя не само да увеличи тази сила, но не съумява и да противодейства на атаките. В същото време Русия мобилизира в региона поддръжници, облужващи със завиден успех руските интереси. Въпреки това Кремъл досега не успява да направи руския модел привлекателен за обществата на Балканите – има смущаващи доказателства за намеса в тази посока в Черна гора, Сърбия и Македония. Спадът на интереса на Европа към региона се вижда от провала на кратките дипломатически посещения от пролетта на 2017 г. за разрешаване на всички нерешени с години въпроси – политическата криза в Скопие, руското влияние в Сърбия и постоянния спад на демократичните стандарти. Балканските политици могат да продължат да използват Русия като карта за натиск в отношенията си с Брюксел. При анализа на икономическите отношения в региона се вижда, че външни актьори успяват да се намесват в балканската политика. Най-големият дял на инвестициите в Западните Балкани е от ЕС. По същия начин три чет-

върти от износа е за ЕС. Съюзът обаче не съчетава инвестициите си с политически действия, проактивно присъствие, ангажираност, публична дипломация и стратегическа комуникация, за да се противопостави на антиевропейската пропаганда и порочните практики – чрез икономически лостове да влияе на политиката и управлението на държавите.

Външният фактор продължава да играе централна роля в устойчивостта на Западните Балкани. За добро или за лошо той предотврати спада и по-дълбоката дестабилизация, но доведе до подкрепа – пряко или косвено, на управляващите елити, които са склонни да не устояват и прилагат демократичните промени в полза на укрепването на собствената си власт, а не в името на справедливостта, правовия ред и благосъстоянието на обществото. Следователно дори ако е ясно, че стабилността в района е в интерес на действащите политици, отговорността за неговата устойчивост все още пада категорично на външни участници, преди всичко на ЕС. Ако това не се осъзнае от европейските политици, има реална опасност местната политика бързо да се върне към старите навици на взаимна провокация, възобновяване на стари рани и поляризиран общности – и всичко това в името на подкрепа на базата на властта и капацитета за договаряне с политически „брокери“.

Разработването на политики, които имат за цел да направят района по-малко изложен на външни фактори на нестабилност, може да бъде силен аргумент за стабилността на региона. Формулирането на реалистична перспектива за това, че ЕС в сегашното си състояние ще отвори вратите си за нови членове и за изграждането на държавна и социална устойчивост, би могло да бъде начин държавите от региона да станат по-реформаторски и позитивни по отношение на шансовете си в крайна сметка да влязат в ЕС, особено след брекзит и възраждането на националистическата политика, която категорично се противопоставя на ново разширяване на ЕС.

Но е съмнително дали регионът и правителствата на балканските държави след повече от десет години ще се съсредоточат върху присъединяването към ЕС независимо от анонсирането на определена перспектива за това. Подобрявайки собственото си икономическо положение, ще прегърнат този реализъм и ще се адаптират към новите условия. Всъщност възможно е да прибегнат до старите тактики за причиняване на проблеми и получаване на международно внимание, което вероятно ще бъде много по-успешна стратегия, отколкото изграждането на устойчивост след уморително и дълго чакане пред вратата на ЕС. За да се подобри регионалната устойчивост и да се отговори на предизвикателствата, които понастоящем засягат целия ЕС, трябва този процес да се осъществи в рамките на съществуващата стратегия за интеграция в евроатлантическите структури и практики (практика за балканските държави

– първо приемане в НАТО и след това в ЕС), независимо какви институционални структури могат да възникнат в бъдеще.

Успоредно с това процесът за присъединяване да стане по-надежден и по-добре пригоден за решаване на развиващата се политика в региона без съмнение е ангажираността на ЕС тя да бъде далеч по-динамична и като цяло по-устойчива. В областта на все още неуловимите цели за помирение и укрепване на мира дипломатическите играчи могат да използват понятието „устойчивост“ за подобряване на изпълнението на споразуменията (независимо дали вече са постигнати или предстои да бъдат постигнати), за да се гарантират местната устойчивост и последователност върху усилията за управление на конфликти.

Крайъгълният камък на политиката на ЕС спрямо Западните Балкани е „интеграцията“, което означава, че той не може просто да прилага традиционен външнополитически подход в отношенията си с региона. Този фокус върху интеграцията трябва да доведе до разширяване на диапазона на участниците в дейностите на ЕС и Балканите: не само институционални представители, но също така и европейски организации на гражданското общество, политически партии, местни, национални и регионални институции, както и политическите контакти на държавите членки, включително и тези, които са загубили интерес към региона, могат да бъдат мобилизирани за създаване на връзки между настоящи и бъдещи членове на ЕС. Европейският съюз може да постигне стабилност в Западните Балкани, ако реши да участва в регионални „геоикономики“. Опорна точка за Съюза и Западните Балкани може да бъде изграждането на единно пространство за сигурност и стабилност. Собствената стабилност на ЕС до голяма степен зависи от способността на социалната държава да ограничи социалното неравенство, което е основният източник на нестабилност. Откакто си отвориха икономиките и създадоха по-тесни връзки с ЕС, се наблюдава рязко нарастване на социалното неравенство, както и на публичната и частната задлъжнялост в Западните Балкани. Безработицата се е увеличила и стандартите за живот са се влошили. Всъщност между 2006 и 2016 г. държавите от Западните Балкани са натрупали търговски дефицит с ЕС от близо 97 млрд. евро, най-вече с Германия и Италия – със своите главни търговски партньори.

За да могат да се преодолеят търговските дефицити, ЕС трябва да даде възможност на държавите кандидатки да имат достъп до европейските структурни фондове преди официалното членство. Пазарът на труда следва да бъде отворен за гражданите на Западните Балкани, за да се даде възможност за кръговрат в икономическата миграция. Основната задача е да се повиши жизненият стандарт в региона, както и заетостта и перспективите за живот, особено за по-младото поколение. Това е единственият начин да се запази привлекателността на демократичния модел на ЕС в Югоизточна Европа и да се ограничи разрушителното влияние на

други външни фактори, като Русия, Турция и арабските държави от Персийския залив.

ИНТЕРЕСИ НА РУСИЯ КЪМ ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ

Руската заплаха в Югоизточна Европа често се представя като основен двигател на нестабилност в Западните Балкани – външен фактор, който се стреми да подкопае слабата устойчивост на региона срещу политически и икономически проблеми и влияния. Стремешът на Русия да влияе в региона се разглежда като потенциален източник на конфронтация между Запада и Москва. Фактът, че Западните Балкани икономически гледат повече на Запад, отколкото на Изток, е в основата на устойчивостта на региона срещу амбициите на Русия да установи зона на влияние навсякъде по „границата на НАТО“. Такива политики понякога са под формата на конкретни политически и военни действия от тяхна страна.

Картата обаче показва и няколко конфронтационни „празни петна“ в Западните Балкани от държави – кандидат-членки на НАТО и/или ЕС – Сърбия и Косово, Босна и Херцеговина и Македония. По различни причини за тях присъединяването към западния военен съюз в обозримо бъдеще е под сериозен въпрос: Прищина – поради неразрешеното международно положение на Косово, Белград – заради войната на НАТО срещу Сърбия през 1999 г., Сараево – защото повечето сърби в тази държава виждат Запада като защитник на своите хърватски и мюсюлмански сънародници и претенденти, и Скопие – заради „спора за името“ с Атина, въпреки че в последно време има раздвижване по въпроса и при решаване на спора има шанс да стане член на НАТО, преди да бъде приета в ЕС. Подобно предизвикателство е и тяхната оферта за влизане в Европейския съюз не само поради многобройните политически и икономически недостатъци и силната обремененост от миналото, но и заради продължаващите вътрешни кризи, които самият ЕС преживява.

Кремъл критикува и определя всяко по-нататъшно разширяване на НАТО не само до границата си, но и в Югоизточна Европа, като заплаха за руската сигурност. Москва е по-малко разочарована от амбицията на държавите от Западните Балкани да се присъединят към ЕС. На практика евроинтеграцията на Западните Балкани за Русия е възможност да дебалансира района, а оттам и ЕС, най-вече чрез политическо маневриране, публична дипломация и пропаганда. Москва подкрепя политически лидери от региона, без значение дали са авторитарни и корумпирани – важно за нея е да имат сериозни ценностни разминавания със Запада. Русия например подкрепи първите десни политически лидери в Република Македония през 2015 г., когато се опитаха да потиснат исканията на хората за демокрация и управление на закона. Според Кремъл такива протести са външно дирижирани опити за „цветни революции“ като тези, които се

състояха в Украйна през 2014 г. или в Сърбия през 2000 г., когато Слободан Милошевич бе отстранен. По същия начин Москва настоява, че всъщност НАТО подкопава Западните Балкани, като симулира, че предлага стабилност в региона, и обвинява Русия за регионалната нестабилност, като непрекъснато се използва антируска риторика. Пример за такива политики имаме от април 2017 г. и февруари 2018 г., когато албански лидери в Тирана и Прищина заплашиха, че съюзът между Албания (член на НАТО) и Косово не може да бъде изключен, ако перспективите за членство в ЕС на Западните Балкани изглеждат. Москва се зае с големи усилия да подчертае тези твърдения като доказателство за истинските намерения на западните поддръжници на „Велика Албания“.

Това обаче е на ниво дипломатическа и пропагандна риторика срещу „чуждестранни намеси“ и „двойните стандарти на Запада“, които Москва с хибридните си атаки се опитва да внуши. Русия просто няма средства или ресурси за заместване на Запада, и по-специално на ЕС като привлекателен полюс за икономическа интеграция и далеч по-малко политическа такава. Статистика за търговията и инвестициите потвърждава тази теза категорично.

В Западните Балкани икономическото влияние на Русия е минимално в сравнение със съществуващото ниво на икономическа интеграция с ЕС. Държавите от Западните Балкани внасят дванадесет пъти повече стоки от ЕС, отколкото от Русия. Те изнасят двадесет пъти повече стоки за ЕС, отколкото за Русия. През 2008 г. Газпром закупи 56% от сръбската държавна петролна компания NIS (за чиято цена се твърди, че е 400 млн. евро) с някои последващи плащания, но други значителни преки инвестиции от Русия не са регистрирани оттогава. В реалните икономически отношения Русия се включва твърде скромно. Колкото и активно да преследва стратегическите си интереси чрез добре смазаната си пропагандна машина в медиите, преките чуждестранни инвестиции от Русия към региона представляват само 6,6% от общите инвестиции.

Хърватия – държава – членка на ЕС, има най-много руски пари в брой. Държавните контролни банки на Москва – Сбербанк и ВТБ, през 2017 г. са сред главните кредитори на банкрутиралата хранителна и търговска компания Агроког – най-голямата компания в региона. Въпреки това, както съобщи „Файненшъл таймс“, досега руските кредитни банки не са се опитали да използват ситуацията, за да увеличат влиянието на Москва в Хърватия и нейните съседи. По същество делът на руската собственост върху банковите активи през 2006 г. в региона е много по-нисък в сравнение с банките от държавите от ЕС.

Московска компания притежава малък дял в белградския ежедневник „Политика“ („Politika“). Тази руска фирма обаче служи само като прикритие на сръбски предприемач, действащ като пълномощник на политическите фракции в своята страна. Руският външен телевизионен опера-

тор „Sputnik“ и неговите интернет сайтове оперират в региона, но представляват само маргинален източник на информация в сравнение с местните медии.

МЕТОДИ НА ПРОКАРВАНЕ НА РУСКО ВЛИЯНИЕ НА БАЛКАНИТЕ

Първият инструмент на руско влияние винаги е бил по-силно представен, отколкото реално въздействащ. Славянските корени и православната религия винаги са се използвали и се използват от Русия за влияние в района. Спомените за историческите съюзи с Русия продължават да играят важна роля в изграждането на идентичността им, но многобройните етнически малцинства в региона, като унгарците и албанците, са безразлични към историческите и религиозните връзки с Русия. Напротив, с прекомерната близост с Русия се повишава етническото напрежение, което нито едно правителство в региона не може да си позволи с оглед на общата решителност за присъединяване към ЕС. Също така много православни народи в региона гледат скептично на Русия като на Велика сила, чиито действия, както се вижда от редица исторически епизоди, винаги са били в подкрепа на техните стратегически цели. Проучванията показват, че дори в държава като Сърбия, където мнозинството от населението подкрепя съюз с Русия и преобладаващо отхвърля членство в НАТО, одобрението за присъединяване към ЕС се движи около 50%.

Вторият инструмент за влияние на Москва произтича от зависимостта от руските енергийни доставки, и особено от природен газ. През 2015 г. Русия изостави планираното изграждане на газопровода „Южен поток“ отчасти поради строгите изисквания на ЕС заедно с високите и несигурни ценови тенденции за изкопаемите горива. Държавите от Западните Балкани са членове на енергийната общност на ЕС и се споразумяха да приемат т.нар. „Втори европейски енергиен пакет“. Това попречи на руския „Газпром“ да използва „Южен поток“, за да разшири своето влияние, използвайки газовите доставки за провеждане на политиките на Кремъл. Това е новата активна политика на Русия. Съчетана с бежанската криза и загрижеността от глобални терористични заплахи, руските власти разгърнаха различни тактики и стратегии, за да се опитат да провалят процеса на интеграция и да поставят на изпитание стабилността на ЕС и Запада.

Третият инструмент за влияние на Москва в региона се отнася до Сърбия и е заплахата да се използва вето на Съвета за сигурност на ООН, ако Западът се опита да направи Косово член на Организацията на обединените нации. Това е критичната връзка между двете държави.

Успех за Москва ще бъде Сърбия да интензифицира военното си сътрудничество на същото ниво, с което си партнира със САЩ и НАТО. Според руски източници през 2015 г. са проведени 22 учения между сръбски военни части и сили на НАТО и само две с Русия. Следователно би би-

ло контрапродуктивно за Брюксел и водещите държави – членки на ЕС, да притискат Белград да се разграничи от Москва. Прекомерният западен натиск може само да укрепи усещането в Сърбия, че Русия е единственият съюзник на страната.

ИНТЕРЕСИ НА САЩ В ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ

За Съединените щати Западните Балкани представляват част от Централна Европа и така, от гледна точка на Вашингтон, Европейският съюз без тях е непълен. Тъй като кризата, която последва разпадането на бивша Югославия, в началото на 90-те години принуди САЩ в крайна сметка да се намеси. С прилагането на мирните споразумения и стабилизирането на региона САЩ постепенно прехвърлиха отговорността за решаването им към Европейския съюз, като същевременно останаха ангажирани с редица въпроси на сигурността, външната политика и развитието на региона. Особено се набляга на съществената роля, която играе НАТО в контекста на ангажираността на САЩ и ЕС в региона. НАТО изигра решаваща роля в подкрепата на сигурността и външната политика на САЩ в региона и е ключов елемент в процеса на евро-атлантическа интеграция и следователно – в следвоенното стабилизиране на региона. Трябва да се отбележи, че при запазване на военното сътрудничество с НАТО, с който има отделен план за партньорство от януари 2015 г., Сърбия е единствената държава в региона, която не иска пълноправно членство в Алианса.

Три са въпросите от съществено значение за интересите на САЩ в региона:

- чуждестранни бойци;
- борба срещу организираната престъпност и корупцията;
- енергетика в района.

Ще бъде интересно да се наблюдава как администрацията на американския президент Доналд Тръмп ще продължи да се ангажира с тези въпроси, които се основават на преките интереси на САЩ в областта на сигурността.

Енергетиката също е въпрос от водещо значение в отношенията с региона. След прекратяването на проекта за газопровод „Южен поток“, който породил много надежди за печелене от таксите за транзит, започна да се обсъжда отново начинът за диверсификация на енергийните доставки, и по-специално на природен газ, за региона, като постепенно да се намали напълно зависимостта от руския газов пазар. Преговорите с ЕС относно междусистемните връзки и със САЩ за втечен природен газ са част от средносрочните и дългосрочните стратегии, в които ЕС отново има водещата роля, но в която и САЩ са важен играч.

На този фон е още по-важно ЕС и САЩ да подкрепят региона за продължаването на усилията му за демократични реформи и по този начин за интеграцията му.

Нарастващото присъствие и ролята на „трети страни“, а именно Русия, Турция, ЕС и САЩ, водят до подновяване на фокуса им върху региона. Международната общност трябва да е наясно, че стабилността на тази все още неинтегрирана част от Европа е от жизненоважно значение за стабилността на цяла Европа. Заобиколени от пълноправни членки на ЕС и НАТО, в известен смисъл Балканите са вътрешният двор на Европа и НАТО и следователно разширяването в тази посока е от съществено значение. Очевидно е, че е наложително Западните Балкани да се стремят да ускорят процесите на демократични реформи.

Този регион е от решаващо значение за стабилността на Европа, следователно в интерес на ЕС и неговите държави членки е да продължат да насърчават процеса на разширяване. САЩ заедно с ЕС и НАТО имат ключова роля в укрепването на мира и сигурността в региона. Настоящата американска администрация под ръководството на Тръмп е ангажирана да насърчава евро-атлантическата интеграция на тези държави и да подпомага ЕС за постигане на мечтата за обединена Европа.

Влияние на Турция и на държавите от Близкия изток в Западните Балкани

Разпадането на Югославия през 90-те години на XX век създаде благоприятни условия за Турция и държавите от Персийския залив да увеличат присъствието си в Западните Балкани. Турция пряко подкрепи босненските мюсюлмани и косовските албанци чрез ангажимента си в интервенциите на НАТО, като по този начин позволи на Анкара да покаже своята релевантност към Алианса в периода след Студената война. В същото време държавите от Персийския залив официално останаха настрана от конфликта, но се ангажираха от името на своите балкански мюсюлмани чрез предоставяне на хуманитарна помощ, но също и с нелегални трансфери на оръжия и хиляди доброволци. След войните, и особено след идването на Партията на справедливостта и развитието (ПСР) на власт през 2002 г., Турция засили своята икономическа и дипломатическа дейност, които са насочени предимно към мюсюлманските общности в региона. Държавите от Персийския залив също засилиха хуманитарната си помощ, съсредоточавайки се върху изграждането на джамии, училища и непрекъснато увеличаване на чуждестранните преки инвестиции в региона.

ЕС е най-важният търговски партньор за Западните Балкани (повече от 76% от търговията в региона), най-големият донор и в повечето държави най-важният източник на преки инвестиции. Въпреки това забавянето на разширяването на ЕС през последните години окуражи Тур-

ция и държавите от Персийския залив да продължат да засилват присъствието си в Западните Балкани. Анкара се стреми да компенсира липсата на напредък в преговорите за присъединяване към ЕС чрез стартиране на дипломатически инициативи, засилване на търговията и инвестициите, улеснено от споразуменията за свободна търговия, и ангажиране по силно с всички балкански държави. Ако ЕС трябва да постигне целта си за насърчаване на устойчивост в Западните Балкани, от първостепенно значение е да се разбере ефектът от това засилено участие на Турция и държавите от Персийския залив за устойчивостта на държавите в региона и способността им да се адаптират към външни шокове и да прилагат демократични принципи. Ключови двигатели на нестабилността, като например слабост на държавата, етнически национални спорове и лошо икономическо състояние, които са вътрешни за региона, водят до нарастващо влияние на Турция и на държавите от Персийския залив. Турция официално подкрепя евро-атлантическата интеграция на региона, а застоят в преговорите за присъединяване към ЕС увеличи амбициите на Анкара през последните години. Нейните опити да действа като посредник при вътрешнорегионални конфликти имат ограничен успех и понякога дори задълбочават съществуващото напрежение в региона. Вътрешното напрежение в Турция и демократичната регресия също започнаха бавно да преливат и влияят в Западните Балкани. В продължение на години Турция улесни разпространението на Хизметското движение в региона чрез мрежа от организации на гражданското общество, училища и религиозни центрове. След като лидерът на движението Фетхуллах Гюлен беше обявен от Ердоган за вдъхновител на опита за преврат, Турция започна да упражнява натиск върху държавите от Западните Балкани да се разграничат от училищата и лицата, свързани с движението Hizmet, което сега е посочено от Анкара като терористична организация. Друг потенциален двигател на нестабилност е авторитарният управленски стил на Ердоган – на базата на културата на личността, строг контрол на медиите и правилото на мнозинството – да се превърне в модел за подражание за лидерите на Западните Балкани.

Увеличеното присъствие на държавите от Персийския залив също допринесе за регионалната нестабилност. Първоначално това доведе до разпространението на ултраконсервативната доктрина на ухабизма в региона. Това е улеснено от стотици финансирани от Саудитска Арабия джамии и училища, които се разраснаха на Балканите през последните две десетилетия. И накрая доходоносните сделки с оръжие на държавите от Персийския залив, макар и непряко, също причини нестабилност в региона. Държавите от Персийския залив се възползваха от слабия контрол за закупуване на големи количества оръжия от Западните Балкани, както и реекспортиране на част от това оръжие на различни въоръжени групи в Близкия изток. С доставянето на оръжие в Сирия, Ирак, Йемен и Либия

държавите от Персийския залив допринесоха за ескалацията и продължаването на военните конфликти в региона. Това от своя страна доведе до нарастващия брой бежанци, които преминават транзитно през балканския маршрут по пътя им към ЕС (почти един милион от тях през 2015 г.).

ТУРЦИЯ И ДЪРЖАВИТЕ ОТ ЗАЛИВА КАТО ФАКТОР ЗА УСТОЙЧИВОСТ НА РЕГИОНА

Влиянието на Турция и на държавите от Персийския залив имат също няколко положителни ефекта върху региона:

1. Първоначално техните инвестиции са важен заместител на намалените преки чуждестранни инвестиции от ЕС, които са намалели наполовина в периода 2010 – 2013 г.

2. От началото на 2000 г. инвестициите на Турция дадоха важен тласък на икономиките в региона, особено в Косово (340 млн. евро) и Албания (1,5 млрд. евро), където Турция е в списъка на партньорите и чуждестранните инвеститори. Големи турски банки, като Турската икономическа банка, Halk Bank, Ziraat Bank и İşbank, отвориха клонове и инвестиции в региона. Турция също направи значителни инвестиции в строителния сектор (например в магистралата Вермице – Прищина – Мердаре), летища (в Прищина, Скопие, Охрид) и текстилната промишленост.

3. Съвсем наскоро държавите от Персийския залив също започнаха да инвестират в региона за подобряване на петролните си компании, което се одобрява от държавите от Западните Балкани, които се стремят да разширят икономическите си партньори извън ЕС. През последните няколко години Обединените арабски емирства (ОАЕ) инвестираха не само в Албания (например пътят Тирана – Елбасан, летище „Шейк Зайед“ в Куке), но също и в Черна гора, Сърбия и Македония. В очакване на членството на Черна гора в ЕС ОАЕ направиха няколко инвестиции в сектора на недвижимите имоти, включително на Порто Черна гора в залива Котор през 2016 г. Това е от стратегическо значение за държава – членка на НАТО, в която Русия е инвестирала почти една трета от чуждестранните инвестиции. В Сърбия ОАЕ инвестираха в авиацията, строителството, военните технологии и селското стопанство в името на собствената си продоволствена сигурност. През 2013 г. придобиха 49% на сръбския национален превозвач ЈАТ.

4. През април 2015 г. правителството на Сърбия сключи сделка на стойност 3,5 млрд. евро, за да се разработи речното течение през Белград. През последните години Белград обезпечи два заема от ОАЕ с нисък лихвен процент: първо, за да избегне фалит през 2013 г., и след това, за да запълни своя публичен дефицит през 2016 г. В Македония ОАЕ са вторият по големина донор извън ЕС. Катар също увеличи инвестициите си в секторите на недвижимите имоти, здравеопазването, медиите и транспорта

в региона, докато Кувейт и Саудитска Арабия обявиха допълнителни инвестиции в сектора на недвижимите имоти, банковото дело и отбраната. И накрая доходоносните оръжейни сделки между Персийския залив и Западните Балкани създават нови работни места и допринасят за стимулиране на икономическия растеж в региона. В допълнение към ясните икономически ползи може да се направи извод, че влиянието на Турция и държавите от Персийския залив относно политическата устойчивост на региона не са изцяло отрицателни. През годините след балканските войни турското политическо и военно участие в Западните Балкани беше част от по-широките усилия за интегриране на региона в ЕС и НАТО. Съвсем наскоро държавите от Западните Балкани приветстваха засиления политически интерес на участниците извън ЕС като начин на разширяване на своите възможности за външна политика. Все по-уморени от европейската перспектива в по-широк смисъл, държавите в региона се стремят да разнообразят своите партньорства, за да повишат собствената си тежест. Това обаче би могло да действа и като двигател на нестабилността, тъй като тя би могла допълнително да отслаби националните стимули за реформиране и да изостри геополитическите позиции.

И накрая чрез културното си влияние в региона Турция се стреми да укрепи устойчивостта на местните ислямски общности срещу фундаменталистките форми на исляма, разпространявани от обучени саудитски духовници и местни индоктринирани проповедници. Ясното мнозинство от балканските мюсюлмани следва в умереното училище за ислям Ханафи, доминиращо в Османската империя. Със сигурност по-съвместими с него са секуларизмът, демокрацията и стремежите за европейска интеграция в региона и действа като укрепление срещу уахабизма, разпространяващ се от Персийския залив. Усилията на Турция да възстанови османското културно наследство и да се свърже с мюсюлманските общности в региона следователно действа като двигател на устойчивостта на традиционализма в мюсюлманската религия, макар че бъдещето ще зависи от естеството на отношенията между Анкара и Брюксел, както и от необходимостта тези политики да бъдат наблюдавани много внимателно.

През следващите години въздействието на Турция и държавите от Персийския залив върху Западните Балкани ще зависи от три взаимосвързани фактора. Първият се отнася до това как ЕС ще посрещне настоящите предизвикателства. Ако ЕС отслабва вътрешно и/или разширява политиките за Западните Балкани, други външни участници – включително държавите от Персийския залив и Турция, ще се стремят да запълнят вакуума за собствена полза и изгода. Вторият фактор е по-широката геополитическа среда в Близкия изток, като икономическата и политическата взаимозависимост между тези региони ще се увеличава, Западните Балкани ще бъдат все по-чувствителни и ще внасят както своите положителни, така и отрицателни влияния. Третият фактор е как отноше-

нията на ЕС с Турция и държавите от Персийския залив ще се развият. Тяхното влошаване ще задълбочи напрежението в Западните Балкани, докато по-широко геополитическо сближаване ще засили регионалната устойчивост.

ИНТЕРЕСИ НА КНР КЪМ ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ

Ролята на Китай в света става все по-значима, особено при провеждането на политики за намаляване на американското глобално лидерство. Ангажираността му в Западните Балкани е от особено значение за икономическото и политическото развитие на самите държави. Китай успя да установи нова платформа за засилване и разширяване на сътрудничеството със Запада. Бързото развитие на новата платформа, на държавите от Западните Балкани и традиционните заинтересовани страни, непознаването на Китай, поляризира мненията по инициативата – някои виждат Китай като заплаха, някои я виждат като възможност, с малък нюанс между тях. В действителност обаче Китай е сложен, многостранен и често загадъчен актьор, чиято геополитическа стратегия е съвсем различна от тази на други заинтересовани държави в ЕС. Той се стреми към допълнителна и експериментална външна политика, която както узаконява, така и предизвиква статуквото. Резултатите от връзката с Китай са силно зависими от самите държави партньори. Китай и ЕС са стратегически партньори, ангажирани в отношенията на „съжителство“, тъй като и двете страни се опитват да избягват и да свеждат до минимум конфликтите, а също и да засилят сътрудничеството си там, където е възможно, придържайки се към собствените си вътрешни политики. Това е партньорство, задължително движено не от висша политика, а по-скоро от интензивен двупосочен икономически обмен, сътрудничество в областта на изменението на климата и контактите между хората. За да се противопоставят на всички потенциални източници на нестабилност, произтичащи от асиметрията между Китай и Западните Балкани, както националните правителства в региона, така и ЕС като заинтересовани страни трябва да разработят собствени стратегии за Китай и проактивно да подхождат към новите възможности за сътрудничество, като по този начин допринасят за оформянето на дневния ред.

Китайските политици са капитализирали това, което възприемат като определена „гъвкавост“, ползвана от подгрупата на петте държави от Западните Балкани по силата на тяхното съществуване извън ЕС. На практика това означава, че Китай може да избегне регулациите на ЕС в управлението на мащабни проекти, с които иначе би трябвало да се съобразява в двустранните отношения с държавите – членки на ЕС. С други думи това, което Китай не може да направи в ЕС поради регулаторни проблеми, често може да се случи в Западните Балкани. До известна сте-

пен това представлява „конкурентно предимство“, което се ползва от западнобалканските държави за разлика от други страни в Европа.

Китай недвусмислено подкрепя процеса на европейска интеграция и присъединяването на държавите от Западните Балкани към Съюза. Интересът на Китай към икономическото обновяване на Балканите съвпада с интереса както на правителствата, така и на ЕС. Основният фокус на сътрудничеството на Пекин с региона са инфраструктурните и свързаните с тях проекти, които са от решаващо значение за развитието на тази част от Европа, както е признато и от ЕС. От китайската гледна точка инвестицията и изплащането на развита инфраструктура може да бъде в непарична форма, тъй като потокът от хора и идеи между областите, които са били новосъздадени или свързани отново в резултат на новите железопътни и магистрални пътища, се очаква да катализира икономическите дейности по тези маршрути. Друг съществен стълб на сътрудничеството е производственият капацитет за сътрудничество, който може да бъде инструмент за съживяване на някои от загубените индустриални възможности на държавите от Западните Балкани и създаване на нови. От политическа гледна точка Китай се въздържа да коментира вътрешните работи на тези държави, които се стремят към сътрудничество с онзи, който е на власт. Придържайки се към основния принцип на държавната икономика, китайските експерти често посочват необходимостта от реформи. В някои области – като местното управление или електронната търговия – наистина има възможност за държавите от Западните Балкани да научат много от Китай. Донякъде парадоксално е това, което прави китайския подход относително успешен в очите на местните заинтересовани страни в момент, когато анонсите, идващи от Запада, са не само песимистични, – че регионът не е напълно европейски.

Китай е изобразил Западните Балкани като регион с неоползотворен икономически потенциал, който може да бъде мост, свързващ Европа, Средиземноморието и Азия (Пътя на коприната), противно на общото възприятие на Балканите като периферен регион, засегнат от политически кризи, етнонационалистични конфликти и състезания за геополитически влияния. През следващите години може да се очаква, че ако не се случи голяма криза в сигурността (включително широкомащабно насилие), интересът и ангажираността на Китай в Западните Балкани ще се увеличи. Мнозина в Брюксел могат да видят това като предизвикателство; някои елементи от политиките на Китай в района могат потенциално да имат ефект на овластяване. Китай в този смисъл им дава стимул и възможност да повишат своята роля като участници в международните отношения и да преосмислят своята роля в по-глобален контекст.

Съществува потенциал и за нежелани последици: въпросът за регулирането и спазването на стандартите на ЕС е само един от тях. Популистки политики в региона описват Китай като потенциална алтернатива в

случай на влошаване на отношенията с ЕС, но в същото време други представят Китай като антиевропейска и антизападна сила. В действителност Китай няма нито интерес, нито ресурси за преобръщане на сегашното статукво и дава приоритет на стабилен международен ред на заобикалящата среда. Подобна подобрена координация вероятно ще има положителни дългосрочни резултати за постигане на устойчивост в региона на Западните Балкани за засилване на развитието и свързаността, но и в общия капацитет на ЕС държавите от Западните Балкани трябва да действат по-самостоятелно и да получат по-голяма автономия на международната сцена. ЕС следва да продължи да проучва начини за намиране и допълване на амбициите на Китай и собствените му политически цели.

МНОГОЕТНИЧЕСКИ ПОЛИТИКИ В ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ – ГАРАНТ ЗА СИГУРНОСТТА ИМ

Поддържането на многоетническите политики, засилването на защитата на малцинствата и насърчаването на межкултурната толерантност бяха един от стремежите на международната общност след войните на Балканите, довели до разпадането на Югославия. Повече от 20 години след разпада многоетническата толерантност е далеч от желания резултат в района. Тази тенденция се задълбочава в Западните Балкани от страна на елитите, които използват етнополитиката и преправения национализъм, за да успокоят недоволството на обществеността, за отклоняване на вниманието от социални и икономически проблеми и за консолидиране на своята тежест във властта. Националистическата реторика често е прикритие за клиентелистки политики на местно и централно ниво, предлагащи заетост и насочване на икономическите инвестиции въз основа на лоялност към партиите, а не на икономически потребности или политики. Етнически разделеното образование, което е норма в няколко мултиетнически балкански държави, може да заздравя разделението между общностите, вместо да ги сближи, и да превърне перспективите за социално сближаване в етнически граници. Множество различни показатели отчитат влошаване на качеството на прилагането на демокрацията в региона и повишаване на рисковете от авторитарно управление. Това засяга обществото като цяло, но е възможно да има особено нежелани ефекти върху определени етнически групи или общности. Забавянето на икономиката на ЕС през последните години засегна Балканите поради силната им зависимост от ЕС по отношение на търговията, инвестициите и паричните преводи.

Макар изброените фактори да се отнасят до вътрешните показатели на нестабилност, ролята на външните актьори не трябва да бъде пренебрегвана. Възможностите на ЕС да решава местните политически кризи, включително между различните групи, са ограничени и поради това

перспективите за присъединяване са отдалечени и не осигуряват достатъчно стимули.

ФАКТОРИ ЗА УСТОЙЧИВОСТ НА ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ

Водещите фактори за устойчивост се намират в целия регион в резултат на вътрешни осъзнати политики, които се прилагат, както и на външна подкрепа и дългогодишна международна намеса. Прибягването до националистическа реторика и демонизирането на други етнически групи често са тактики, предназначени да отклонят вниманието от проблемите на лошо управление, липса на уважение към прилагането на закона и други недемократични практики. Укрепването на отчетността в политическия процес в региона и прилагането на високостандартни демократични практики и върховенството на закона са начин за справяне с управлението и предизвикателствата и за компенсиране на националистическите политики, както и за ограничаване на техните злокачествени ефекти. Страхът на местните елити, които провеждат политики на задължително разграничаване между етническите групи, може да бъде частично обяснено със сравнително скорошния опит на общностите при прилагането на насилие и конфликти, който ги караше да внимават да не попадат в модели на политическо поведение, което може да доведе до повторение на организираното насилие. В областта на образованието трябва да се преодолеят преобладаващите тенденции чрез основните политически и финансови инвестиции, да се постигне интегриране и многоезични образователни системи на всички нива, да осигуряват равен достъп, възможности и образователни резултати за всички ученици, независимо дали идват от мнозинство или етническо малцинство, както и да се даде възможност за множество перспективи. Икономическото развитие и възможностите за социална мобилност са важна предпоставка за изграждането и укрепването на икономическа издръжливост. Заеетостта да се основава на частни, а не на обществени инвестиции, би спомогнало и за прекъсване на цикъла на клиентелистки патронаж, при който местните и централните власти осигуряват работа и благоденствие в замяна за политическа вярност. Разбира се, пътят напред е в сближаването на вътрешните и международните усилия към постигането на целта на интегрираните общества в Западните Балкани. Интеграцията на обществата трябва да се основава на диалог и взаимодействие между различните общности и да се характеризира с толерантност и взаимно уважение. Създаването на такива общества е дългосрочна цел, която все още изисква големи усилия на Балканите, но също така е една от целите на международната общност, която е все по-склонна да ги поддържа. И все пак това е най-добрата рецепта за постигане в дългосрочен план на устойчива сигурност и предотвратяване на конфликти.

ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ – НЕРАЗДЕЛНА ЧАСТ ОТ ЕВРОПА

За целите на сигурността Западните Балкани следва да се разглеждат като неразделна част от Европа. Районът от Атлантическия океан (включително Великобритания) до границите на Беларус, Русия, Украйна и Турция трябва да бъдат третираны като единно и неделимо пространство на сигурност поради различните социално-икономически мрежи, свързващи тези държави с ЕС, и високата пропускливост на външните граници на Съюза с тези държави. Представата, че Европа може по някакъв начин да се изолира от този регион, особено на Западните Балкани, е напълно нереалистично. Дори ако ЕС избере да не включи в своите споразумения за вътрешна сигурност държавите от Западните Балкани в съчетание с държавите от Шенгенското пространство, това би улеснило провеждането на различни незаконни дейности от и през Западните Балкани. Освен това регионът заема важно геостратегическо положение върху енергийната карта на Европа.

Необходимо е Западните Балкани в усилията си да се интегрират да се насочат към решаването на слабостите и да предложат корективни мерки. Текущите и бъдещите проблеми, заплахи и предизвикателства по отношение на сигурността в Западните Балкани включват безусловните процеси на изграждане на държавността и преодоляване на нестабилността в Босна и Херцеговина, Македония и Косово в съчетание с тежестта на (по-старата и по-нова) историята, както и утвърждаването на авторитарни лидери и полуавторитарни правителства, които оспорват ключови демократични принципи, като върховенството на закона, отчетността и свободата на словото. Интересното е, че в района е доста широко разпространено схващането за ЕС и неговите държави членки, че са недостатъчно критични към неприлагането на демократичните принципи на управление и нямат решения за противодействие на източниците на нестабилност. Растящата апатия и разочарование на гражданите към политическите лидери, високата безработица, клиентелистките практики, отрицателната роля на местните елити и увеличаването на неравенството също утежняват нестабилността.

Радикализацията засяга повече от хиляда души от Косово, Босна и Херцеговина, Албания и Македония, които са в Близкия изток, за да се бият на страната на т.нар. „Ислямска държава“ в Сирия и Ирак. Връщането им след края на конфликта създава потенциални опасности за района: основното предизвикателство произтича от екстремистки ислямистки елементи, които искат да се разпаднат обществата и да се унищожи общественото сближаване. Има опасения, че възникването на ултраконсервативния салафитски ислям подкопава сближаването между балканските мюсюлмани и застрашава междуетническите отношения и ако остане непроменено, това може да предизвика проблеми пред светския ред и по-

широката социална структура в Западните Балкани. Организираната престъпност и корупцията са широко разпространени в няколко Балкански държави, включително в държави – членки на ЕС, в региона. Връзката между организираната престъпност (включително трафика на бежанци/мигранти), корупцията, тероризма и радикализацията е сложен феномен, който изправя правоприлагащите органи пред сериозно предизвикателство.

Забавянето на процеса на разширяване на ЕС позволи и на други държави да засилят присъствието си в Западните Балкани, като държавите в региона се стремят да разнообразят своите партньорства и да повишат своето влияние. Нарастващото влияние на Турция и на държавите от Персийския залив има смесено отражение върху Западните Балкани, което поражда нови предизвикателства. Освен това както Турция, така и държавите от Персийския залив все още разглеждат региона като мост към ЕС, за разлика от Русия, която се стреми да подкопае влиянието на ЕС в Западните Балкани, но няма средствата за заместване на ЕС като полюс за привличане за икономическа и далеч по-малко политическа интеграция. В допълнение към пряката намеса балканските политици използват Русия като карта за игра в отношенията си с Брюксел за извличане на изгоди. Трябва да се установят ясни червени линии в ключовите области на свободата на медиите, върховенството на закона и демократичното управление. Това е особено вярно през последните десет години в три ключови области – създаването на ефективна публична администрация, създаването на независима съдебна система и борбата с корупцията.

Литература

1. **Бжежински**, З. Голямата шахматна дъска. 1997.
2. **Дугин**, А. Геополитика. Академически проект. 2011.
3. **Лакост**, И. Геополитически речник на света. 2005.
4. **Balfour**, Rosa. Enlargement: What role does sustainability play?
5. **Beber**, Florian. Too high resistance? Crisis Calling.
6. **Cvijic**, Srdjan. No open society – no sustainability.
7. **Edward**, Philippe. The impact of Turkey and the Gulf countries.
8. **Knezevic**, Sandro. The impact of NATO.
9. **New** challenges in the Balkans challenge Europe. Crisis Group.
10. **Rellic**, Dushan. The Impact of Russia.
11. **Stratula**, Corina. Democratization through EU integration: Fragile stability and resilient fragility.
12. **Vangelli**, Anastas. The Impact of China.
13. **Veyvoda**, Ivan. The Impact of the United States.

ЕТНИЧЕСКОТО ПРОЧИСТВАНЕ В ХОДЖАЛИ ПРЕЗ 1992 – ОТМЪСТИТЕЛНА ЖЕСТОКОСТ ИЛИ ХЛАДНОКРЪВНО ПРЕСМЕТНАТ АКТ?

Теодор ДЕЧЕВ*
Ивайло ПОПОВ**

The text concerns a case study of an act of extreme violence in the war between Armenia and Azerbaydzhan in the Nagorni Karabakh region in 1992 – the massacre in Khodjaly. The act of violence is documented very well by independent sources, but the motives of the massacre remain unknown and the opinions on this issue remain controversial. The authors analyze the strategic reasons of the storming of Khodjaly by the Armenian armed units on the night of 25-th – 26-th February 1992 and propose hypothesis on the possible reason of the massacre of the civic population of Khodjali.

Предложеният по-долу текст е част от изследване на крайните форми на жестокост, проявявани по време на военни действия в най-ново време, най-вече през втората половина на XX век. Той е резултат от продължителна по време съвместна работа на двамата автори. Написаното по никакъв начин не трябва да се приема като опит за създаване на негативно отношение към арменците, където и да живеят те, – в Армения, в Нагорни Карабах или в България. Също така по никакъв начин не бива да се търси каквато и да е връзка между публикацията и неотдавнашното посещение на президента Румен Радев в Армения.

Доста изтъркана фраза е, че XX век е може би най-кръвният в човешката история. Ако за цялата човешка история не можем да бъдем напълно сигурни, то за новата и най-новата история трябва да приемем тази констатация. Това е лесно разбираемо, като се има предвид фактът, че през XX век сме свидетели на две световни войни и поне на две масови изстребления по етнически принцип – холокоста и изстреблението на арменците по време на Първата световна война.

* Авторът е доцент, доктор, Висше училище по сигурност и икономика – Пловдив.

** Авторът следва магистърска програма във Висше училище по сигурност и икономика – Пловдив.

Огромните мащаби на насилието през XX век, съчетани с буквалното индустриализиране на убиването, поставят пред човечеството най-различни въпроси от правен, етически и политически характер. Когато се говори за тях обаче, не бива да се съсредоточаваме само върху изброените няколко масови изстребления на хора. Насилието, преднамереното систематично избиване на хора по етнически принцип, станало известно като „етническо прочистване“, и хладнокръвният подход към всичко това от страна на извършителите са явления, които съпътстват историята на човечеството през целия XX век – от Англо-бурската война през първите години на века, та до последните му дни, когато разпадането на СССР и на Югославия е белязано с безогледно избиване на „другите“ по етнически и верски принцип.

По ирония на съдбата точно в двете държави – СССР и Югославия, където непрекъснато се тръбеше, че националният въпрос е решен изцяло в духа на социалистическата демокрация, дружбата и братството между съответните съюзени народи (в Югославия имаше дори магистрала с името „Братство и единство“, като по-голямата част от нея беше точно на територията на Босна и Херцеговина като част от СФРЮ), станахме свидетели на „развод“ между отделните нации, придружен с конфликти с голяма интензивност и кръвопролития.

Докато конфликтите в Югославия бяха постоянно пред очите на публиката и се следяха едва ли не под лупа, то войната между Армения и Азербайджан през 1991 – 1992 г. до голяма степен остана встрани от общественото внимание. Събитията се стекоха така, че клането в Сребреница стана нарицателно за масово убийство и престъпление срещу човечеството, докато сходни събития от войната между Армения и Азербайджан останаха почти неизвестни.

Пак по ирония на съдбата едно от най-големите военни престъпления по време на тази война – клането в Ходжали, е дело на арменската страна, която ние винаги разглеждаме като колективна жертва в контекста на масовите убийства по етнически признак и етническите прочиствания, извършени в Османската империя, особено по време на Първата световна война.

КЛАНЕТО В ХОДЖАЛИ

Томас де Ваал дава еднозначна оценка на емоционалната подкладка на събитията, свързани с Нагорни Карабах в Азербайджан и Армения. Той пише: „През 1988 г. както в Армения, така и в Азербайджан само един проблем – въпросът за Нагорни Карабах, можеше да разпали страстите и да изкара хората на улицата. „Говорих със стотици хора – разказва московският чиновник Вячеслав Михайлов, който по служебни причини многократно е пребивавал и в двете републики. – Не съм срещнал нито

един арменец или азербайджанец – от пастир до академик, който да е заел компромисна позиция по този въпрос“ [21] (Томас де Ваал е интервюирал Вячеслав Михайлов на 5 декември 2000 г.).

Когато се разисква въпросът за отговорността за събитията в Ходжали, трябва да се има предвид фактът, че през месец ноември 1991 г. е образувана въоръжена формация под името Националноосвободителна армия на Арцах (НОАА), в която според арменската държава са били обединени всички арменски въоръжени отряди от Нагорни Карабах. Те са се намирали под единно командване и са били подчинени на властите на самопровъзгласилата се Нагорно-Карабахска република. [24]

През януари 1992 г. започва настъпление на въоръжените сили на Азербайджан в посока на важния населен пункт Аскеран (населено с 2000 жители място, най-вече арменци). В случай на успех на азерското настъпление резултатът е щял да бъде свалянето на блокадата на Ходжали.

По брой жители в началото на 1992 г. Ходжали се намира на второ място сред населените места в Нагорни Карабах с азербайджанско население. Пътят, свързващ Степанакерт с Аскеран и отиващ към големия азербайджански районен център Агдам, минава през Ходжали. Там е и единственото функциониращо летище в Нагорни Карабах по това време. От 1990 г. летището се контролира от подразделение на прословутия ОМОН на Министерството на вътрешните работи на Азербайджан.

За стратегическото значение на Ходжали като мотив за действията на арменските въоръжени сили ще стане дума малко по-долу. Тук само ще подчертаем, че арменските власти многократно са демонстрирали враждебното си отношение към интензивното строителство в Ходжали и настанияването там на азербайджанци – бежанци от Армения, на азербайджанци – бежанци от Степанакерт и от други населени пунктове в Нагорни Карабах, както и на месхетински турци – бежанци от Узбекистан.

От есента на 1991 г. Ходжали е практически блокиран от арменските въоръжени сили. След извеждането на вътрешните войски на бившия СССР от Нагорни Карабах по преценката на наблюдателите Ходжали е напълно блокиран. От месец януари 1992 г. в града вече няма електричество. Част от населението напуска града, но до пълна евакуация не се стига въпреки настойчивите молби на ръководителя на изпълнителната власт в града Елман Мамедов. [24] По време на този етап от арменско-азербайджанската война и двете страни избягват да евакуират мирното население от зоните на военните действия, защото смятат, че „евакуацията на населението означава подготовка за предаване на територията на противника“. [24]

На 25 февруари 1992 г. арменските въоръжени формирования штурмуват Ходжали. Артилерийският обстрел на Ходжали започва около 23 ч. през нощта на 25 срещу 26 февруари 1992 г. Унищожени са казармата в града, която се е намирала наред с жилищен комплекс, и форпостове-

те на азербайджанската отбрана. Арменската пехота нахлува в града между 1 и 4 ч. на 26 февруари 1992 г.

Според арменските източници организираната съпротива на азербайджанците е била бързо сломена. Наблюдателите отбелязват, че разрушенията в Ходжали потвърждават факта, че е имало артилерийска подготовка преди шурма, но видът им не говори за никакви упорити улични боеве. И действително последното огнище на съпротива е ликвидирано от арменците около 7 ч. сутринта на 26 февруари 1992 г. Арменската страна съобщава, че е дала само 10 – 12 убити по време на операцията. [24]

След началото на шурма част от населението на Ходжали панически побягва извън града, опитвайки се да се оттегли към Агдам. Според разследването на „Мемориал“ сред някои от групите на бежанците е имало и въоръжени бойци от гарнизона на града.

Може да се смята за доказано, че арменската страна е искала мирното население да напусне Ходжали и че това е била една от целите на операцията по превземането му. Подробности по този въпрос, както и за оставения „свободен коридор“ по десния бряг на река Каркар, са дадени по-нататък. Установено е, че бягащите от града са се изтегляли по два маршрута, като повечето са бягали точно по оставения „свободен коридор“, макар че повечето от тях не са знаели за съществуването му.

Точно тези бежанци са били жестоко обстрелвани от арменски засади, разположени по маршрута, и са дали голям брой жертви. Изчисленията, базиращи се на скоростта на изтеглящите се и на местоположението на масовото избиране, показват, че разстрелът на бежанците е станал на развиделяване.

По-малката група бежанци, тръгнала по алтернативен маршрут, също е била обстрелвана.

Част от бягащите все пак успяват да стигнат до Агдам, но други – измъкнали се от обстрела, замръзват, докато се лутат из планината. Известна част от бежанците е пленена при селата Пирджамал и Нахичеваник. Има многобройни свидетелски показания, че са разстреляни и пленници. [24]

Мястото на масовата гибел на бежанците, тръгнали по първия маршрут, е фотодокументирано и заснето на видеофилм, докато азербайджанските сили извозват телата на убитите с вертолети в Агдам. От заснетите кадри се вижда, че телата на убитите са разпръснати на значителна площ. Сред жертвите преобладават жени и възрастни хора, като има и убити деца, както и хора в униформа.

Специално в Агдам са докарани около 200 тела на убити. (Трябва да се има предвид, че това са само част от жертвите.) На няколко десетки от тях има следи от гавра с труповете. Лекарите от санитарния влак в Агдам са открили не по-малко от четири скалпирани тела и едно с отрязана глава. В Агдам е проведена държавна съдебно-медицинска експертиза на 181

тела, като 130 са на мъже, 51 – на жени. От тези 181 тела 13 са на деца. Експертизата констатира, че причина за смъртта на 151 души са огнестрелни рани, на 20 души – рани от осколки, а 10 души са убити чрез удар с тъп предмет (примерно приклад). [24]

От своя страна представителите на арменската страна от самопровъзгласилата се Нагорно-Карабахска република съобщават на представителите на „Мемориал“, че „с тяхно разрешение в Агдам са били извозени 120 – 130 трупа“. 96 тела са били погребани в Агдам, а останалите са отнесени от роднините на убитите.

В дневника на санитарния влак в град Агдам, през който са минали почти всички пострадали жители и въоръжени защитници на Ходжали, са отбелязани 598 ранени и тежкоизмръзнали. В дневника е вписан случай и на човек, който е бил скалпиран жив.

В доклада на „Мемориал“ се отбелязва, че при оценката на загиналите жители на Ходжали трябва да се отчита фактът, че има голям брой загинали не само от обстрела (телата на част от разстреляните е откарана в Агдам), но и от замръзване по време на лутането из планината. Фиксирани са показанията на жена, която е загубила трите си деца поради измръзване. Според наблюдателите на практика е невъзможно да се установи точният брой на загиналите поради измръзване. Според съобщение на вестник „Карабах“ от 26 март 1992 г., цитирано от „Мемориал“, комисията за подпомагане на бежанците от Ходжали е отпуснала помощи на 476 семейства на загинали. [24]

Арменските представители се оправдават за избиването на бежанците в „свободния коридор“ с това, че заедно с бежанците са се изтегляли и въоръжени азербайджански бойци. По-нататък ще бъде цитиран един от отговорните участници в операцията от арменска страна, според когото желанието на арменското командване е било през оставения „свободен коридор“ да се изтеглят и „азербайджанските аскери“, за да не бъдат те принудени да се бият докрай в Ходжали. [29] В този смисъл оправданието на официалните представители на Нагорно-Карабахската република не е никак убедително, нито пък логично.

Като официална реакция на арменската страна в конфликта може да се отбележи изявление на Върховния съвет на Нагорно-Карабахската република, в което се изказва съжаление за случаите на жестокости при превземането на Ходжали. Независимо от това не са предприети никакви опити за разследване на извършените престъпления около превземането на Ходжали. [24] В разговорите си с представителите на „Мемориал“ официалните арменски лица не са отричали, че „при превземането на Ходжали е възможно да са били извършени зверства, тъй като сред членовете на арменските въоръжени отряди е имало озлобени хора, чиито роднини са били убити от азербайджанците, а също така и хора с криминално минало“.

Не е никак радостна и съдбата на тези жители на Ходжали, които остават в града след превземането му от арменците. Те наброяват около 300 души, сред които са и 86 месхетински турци. Според показанията на местните жители, на участници в щурма на Ходжали, на „официални длъжностни лица на Нагорно-Карабахската република“ и на журналисти останалите в Ходжали цивилни са били взети в плен и в рамките на три денонощия са отведени в Степанакерт, в населеното място Красное село и в изолатора в Аскеран.

Някои от пленниците с разрешението на ръководството на Нагорно-Карабахската република са били взети в домовете на арменски семейства, които са имали роднини, задържани на територията на Азербайджан.

Наблюдателите от „Мемориал“ твърдят, че пленените мъже в Степанакерт са били подлагани на побоища, докато жените и децата не са били измъчвани. Имало е обаче случаи на изнасилвания на жени, в това число и на непълнолетни.

Според арменската страна всички жени и деца са били предадени на азербайджанските власти в рамките на една седмица. Това, общо взето, се потвърждава от свидетелствата и на двете воюващи страни пред средствата за масово осведомяване. Наблюдателите обобщават, че към 28 март 1992 г. на азербайджанците са били предадени повече от 700 пленени жители на Ходжали, задържани както в града, така и по пътя към Агдам. Освободените са предимно жени и деца. [24]

Едновременно с това има достоверни данни, че жени, деца, в по-малка степен и мъже са били държани като „материал за размяна“. Различни наблюдатели установяват, че на 13 март 1992 г. в Аскеран все още са били държани като заложници жители на Ходжали. Между тях е имало и жени и млади девойки. Потвърдено е, че и по-късно е имало задържани жени като заложници в Аскеран. [24]

Докладът на правозащитния център „Мемориал“ за масовите нарушения на правата на човека, свързани с превземането на населения пункт Ходжали в нощта на 25 срещу 26 февруари 1992 г. от въоръжени формирования, съдържат следните важни заключения:

„При осъществяването на операцията по превземането на град Ходжали са станали масови насилия над мирното население на този град.

Декларираното предоставяне на „свободен коридор“ за излизане на населението от Ходжали може да се разглежда, било като преднамерени действия на длъжностните лица на Нагорно-Карабахската Република (НКР) по „очистване“ на града от жителите му, било като признание от страна на властите в НКР, че те не са в състояние да осигурят на мирното население на контролираната от тях територия съблюдаване на правата на човека, независимо от принадлежността му към една или друга националност.

Информацията за наличие на „свободен коридор“ не е била доведена до знанието на основната маса жители на Ходжали.

Останалото в Ходжали след завземането му от арменските отряди мирно население е било депортирано. Тези действия са се извършвали организирано, много от депортираните са били държани в Степанакерт, което явно сочи, че за това е имало разпореждания на властите на НКР. [24]

Отделихме такова внимание на доклада на „Мемориал“, защото става дума за един от възможно най-неутралните източници в случая. Ако някой се запознае с пълния текст на цитирания тук доклад, ще види, че на азербайджанската страна също не е спестено нищо, особено що се отнася до обстрелването на Степанакерт със системи за залпов огън „Град“.

Трябва обаче да се отбележи, че обобщените резултати от азербайджанското разследване не влизат в колизия с цитираните дотук данни от независими източници. В началото азербайджанците не смеят да коментират трагедията в пълния ѝ мащаб, защото официалните власти се страхуват, че гневът на обществото ще се обърне срещу тях.

За това те са имали определени основания. Когато в джамията в Агдам започват да редят донасяните мъртви тела на дюшеци на пода, хората започват да хулят президента на Азербайджан Аяз Муталибов за това, че не е успял да защити азербайджанците в Нагорни Карабах. Около джамията се струпват стотици азери, които се молят за убитите. Някои припаднат при вида на избитите си роднини, докарани с камиони минути по-рано. Създава се много голямо обществено напрежение. [11]

След това следва кратък период, в който официалните власти в Азербайджан рязко вдигат броя на убитите в съобщенията си, говорейки за над 1000 жертви.

Скоро след това обаче данните са прецизирани. В крайна сметка според официалните данни на прокуратурата на Азербайджан са убити 613 души. От тях 106 са жени, 63 са деца и 70 са възрастни хора. Като заложници са били взети 1275 души, а съдбата на 150 души остава неизвестна и до ден днешен – те са безследно изчезнали. В резултат на трагедията 487 жители на Ходжали са тежко осакатени, включително 76 малки деца. Шест семейства са изцяло изстребени, 26 деца са изгубили родителите си, а 130 деца са загубили единия си родител и са останали сираци. От избитите 56 души са убити с особена жестокост – изгорени живи, скалпирани, обезглавени, с извадени очи или прободени с щикове – включително и бременни жени. [30]

Според азербайджанската страна случилото се в Ходжали е геноцид. Масовото убийство в това населено място е официално осъдено от Босна и Херцеговина, Гватемала, Джибути, Йордания, Колумбия, Мексико, организацията „Ислямска конференция“, Пакистан, Панама, Перу, Судан, 20 щата на САЩ, Хондурас и от Чешката република (<http://mfa.gov.az/en/content/795?options=content&id=854>).

В решението си от 22 април 2010 г. Европейският съд по правата на човека стига до един важен извод по отношение на престъплението, извършено в Ходжали, като квалифицира поведението на тези, които осъществяват нападението, като „актове с особена тежест, които могат да бъдат определени като военни престъпления или престъпления срещу човечеството“.

ДОБРЕ ДОКУМЕНТИРАНА ТРАГЕДИЯ

Независимо че днес погромите в Ходжали и масовото избиване на мирно население не са сред често цитираните от медиите примери на етническо прочистване, те са добре документирани от независими източници. Достоверността на факта на самото насилие и етническо прочистване не може да се постави под съмнение.

Първи съобщава за драмата в Ходжали журналистът Томас Голц (Thomas Goltz). На 27 февруари 1992 г. той съобщава от град Агдам първата информация за убийствата. Още тогава той съобщава за над 500 убити. [9] Впоследствие броят им нараства до над 600. Сведенията на журналиста са от имама в Ходжали, който съобщава, че разполага с поименен списък на 477 убити. Към този ден в Баку все още са крайно предпазливи и говорят за около 100 жертви, а арменската страна твърди, че има само двама убити азербайджанци. Става така, че двете противостоящи страни научават значително по-точни данни от страниците на The Washington Post.

Всъщност има сериозно съмнение, че данните за броя на убитите първоначално са били намалявани преднамерено, защото мащабът на избиването е бил шокиращ. Голц съобщава за мнението на анонимен азербайджански държавен служител, според когото в Баку би избухнал бунт, ако на обществеността стане известен точният брой на убитите. Журналистът съобщава и за първите 27 души, убити в Ходжали, които са погребани в Агдам. [9]

Информацията на Голц е потвърдена и от кореспондента на Reuters в Агдам – Елиф Кабан (Elif Kaban). Кореспонденцията на Reuters е цитирана на 29 февруари 1992 г. от The Independent. В нея се съобщава за голям брой убити в Ходжали, както и за отчаянието на оцелелите, които се нахвърлят върху журналистите с обвинението, че „само наблюдават“ ставащото.

На 1 март 1992 г. The Sunday Times помества нова кореспонденция на Голц от Агдам под заглавието „Арменски войници избиват стотици хора от бежанските семейства“. [10] В тази кореспонденция броят на застреляните и избити с щикове азери е определен като „повече от 450“. Отделно се цитира администрацията на моргата в Агдам, където до този момент са били регистрирани 479 смъртни случая, а броят на вече погребаните е 29 души. Цитирани са и лекарите от болницата в Агдам, според които там са приети 140 оцелели – всичките с огнестрелни или прободни рани. [10]

На 2 март 1992 г. The Times съобщава за мисията на Анатол Лийвен в Азербайджан. [5] Лийвен разследва съобщенията за масови убийства от страна на арменските въоръжени сили и попада под обстрел, докато лети с хеликоптер над театъра на събитията. Той съобщава за голям брой тела на убити, които наблюдава от въздуха по време на полета си около Ходжали. Всъщност той успява да се качи на хеликоптер от гражданската авиация, на чийто екипаж е възложена задачата да прибира телата на избитите цивилни. На самолета лети и телевизионен оператор, който заснема „няколко дузини“ убити. [5]

Хеликоптерът, на който лети Лийвен, успява да вземе на борда си четири от телата. При кацането обратно на летището Лийвен има възможност да разгледа телата на трима убити – двама възрастни и едно дете – момиченце. И тримата са застреляни. [5] Лийвен успява да разгледа впоследствие телата и на още 31 убити, докарани в Агдам. Той свидетелства, че от тях само трима не са били цивилни. Тримата униформени убити са включвали един азербайджански милиционер и двама бойци доброволци. [12]

Участието на Анатол Лийвен в разследването на етническото проличстване в Ходжали е от особено значение, защото става дума за човек с много висока научна и журналистическа репутация, както и с много сериозна компетентност. Питър Пол Анатол Лийвен (Peter Paul Anatol Lieven) е роден на 28 юни 1960 г. Той е британец, учен и журналист, носител на награда за журналистика на името на Джордж Оруел. Лийвен е старши изследовател по проблемите на глобалната стратегия на САЩ и на войната срещу тероризма във фондация „Нова Америка“ (New America Foundation). Той е ръководител на изследванията в областта на международните отношения и тероризма и гост-професор в King's College в Лондон.

Между 2000 и 2005 г. Лийвен работи над проблемите на международната политика и политиката по сигурността в световноизвестния институт „Карнеги“ (Carnegie Endowment for International Peace). Журналистическата му кариера включва работа за „Файненшъл Таймс“, при която в различни периоди той отговаря за Централна Европа, за Пакистан (където живее през 80-те години на миналия век), Афганистан, бившия Съветски съюз и Русия – включително и по времето на Първата чеченска война. Работил е и като кореспондент в Индия на свободна практика. Бил е редактор в Международния институт за стратегически изследвания в Лондон и в Отдела за източната служба на британската обществена медия BBC. Има докторат по история от университета в Кеймбридж.

На 3 март 1992 г. The Times съобщава, че в района на Ходжали е сключено местно примирие, за да могат азербайджанците да съберат телата на убитите си, както и за да могат да се приберат бежанците, които продължават да се крият в планината и в гората наоколо. Журналистите съобщават, че всички убити, които са видели, са били обикновени хора, облечени в бедно работническо облекло. Сред жертвите са преброени и

осем жени и три малки деца. Идентифицирани са телата на две семейства, които са избити заедно. Някои от убитите, включително и едно малко момиченце, имат ужасни рани на главите. Оцелели разказват, че арменските войници са стреляли от упор във вече падналите на земята хора. [4]

Същия ден репортер на BBC съобщава в предаване на живо по сутрешните новини (от 7:37 ч.), че е преброил телата на повече от 100 азери – мъже, жени и деца, както и на едно бебе, които са били застреляни от упор в главите. Пак по ранните новини (този път в 8:12 ч.) са показани кадри, на които се виждат телата на избити цивилни граждани, събрани в планините около Ходжали. Репортерът на BBC и неговият телевизионен оператор потвърждават, че са преброени телата на повече от 100 души – мъже, жени и деца, избити от арменските бойци. Всичките имат огнестрелни рани в главите, като оценката е, че изстрелите са дадени от разстояние, което е по-малко от един метър. От азербайджанска страна вече се говори за над 1000 убити азери.

Пак на 3 март 1992 г. в The Washington Times е публикувана кореспонденцията на Браян Килън (Brian Killen), който съобщава от Агдам нови подробности. [11] В публикацията, озаглавена „Докладите за зверства ужасяват Азербайджан“, Килън нарича убийствата в Ходжали „най-лошото клане в 4-годишните боеве за оспорваната територия“.

В кореспонденцията се съобщава, че група журналисти и азербайджански държавни служители са успели да направят кратко посещение в превзетия от арменците град Ходжали. Те са долетели там със санитарен хеликоптер на гражданската авиация, носещ знаците на Червения кръст, който е бил съпровождан от два военни хеликоптера МИ-24 на вече бившата, но все още присъстваща в региона съветска армия. Групата успяла да качи на борда на вертолета телата на три деца. Групата остава на земята не повече от 15 минути. Когато виждат вертолета, арменските бойци откриват огън и той е принуден да отлети. [11]

Руски журналист съобщава, че на разстояние 45 – 50 метра от мястото на приземяване на хеликоптера той е преброил поне 30 трупа. Участници в мисията потвърждават съобщенията на хора, участвали в събирането на телата на мъртвите от горите около Ходжали, че на много от телата липсват части от черепите, защото явно е стреляно от упор. Азербайджанският държавен служител Асад Фараджев свидетелства, че „жени и деца са били скалпирани“. [11]

В тази публикация в The Washington Times за първи път са огласени показанията на фоторепортера на Reuters Frédérique Lengaigne. Тя съобщава, че е видяла два камиона, пълни с тела на избити азери, на път за Агдам. В единия тя е успяла да преброи 35 тела. В другия според нея броят е бил вероятно същият. На някои от телата са били отрязани главите, други са били силно обгорени. Всички убити са били мъже, но само няколко са имали камуфлажни военни униформи. [11]

Frédérique Lengaigne е цитирана със същите данни и в публикацията на New York Times от 3 март 1992 г., озаглавена „Съобщава се за клане, извършено от арменците“. [13] Пилотът на хеликоптера, който е летял с телевизионни оператори и журналисти над района на Ходжали, също е потвърдил, че е видял разпръснати трупове около града, както и десетки мъртви тела в близост до пролома Аскеран – планински проход, намиращ се на няколко километра от Агdam.

През 1992 г. Frederique Lengaigne работи за агенция Reuters в Москва, като фотодокументира разпадането на Съветския съюз. С избухването на сраженията в Нагорни Карабах в края на 1991 и началото на 1992 г. тя заминава за Азербайджан и остава в град Агdam до края на месец февруари 1992 г. Lengaigne става свидетел на потока от бежанци, спасяващи се от Ходжали, както и на товарите с мъртви тела, докарвани от там – след най-кръвата нощ на войната между Армения и Азербайджан (613 убити и 150 изчезнали безследно). Фотоархивът на Frédérique Lengaigne (http://xocali.org/en/index.php?p=photo_archive_lengaigne) е несъмнено един от най-подробните и разтърсващи документи от драмата в Ходжали. (Фотосвидетелства на етническото прочистване в Ходжали са ни оставили и руската журналистка Виктория Ивлева – http://xocali.org/en/index.php?p=photo_archive_ivleva, както и фоторепотерът на РИА – Новости Р. Мангасарян, който е запечатал кадри, показващи пълното опустошаване на Ходжали след превземането му от арменските сили.)

ЗА СТРАТЕГИЧЕСКОТО ЗНАЧЕНИЕ НА ГРАД ХОДЖАЛИ КАТО ПРИЧИНА, ПРЕДИЗВЕСТИЛА ПОГРОМА НАД МИРНОТО МУ НАСЕЛЕНИЕ

Значението на Ходжали е било особено както за арменската, така и за азербайджанската страна. Населеното място се е намирало на пътя Степанакерт – Аскеран, като фактически е блокирало районния център. Според арменската страна и Степанакерт, и Аскеран методично е бил разрушаван с артилерийски обстрел (според други – с минохъргачен обстрел) от Ходжали. Освен това Ходжали практически е отрязвал северната част на Нагорни Карабах (Арцах) от южната му част. Освен това на територията на Ходжали се е намирало единственото летище в Нагорни Карабах, чрез което обсадените арменци биха могли да осъществят връзка с останалия свят. Така че в навечерието на шурма на Ходжали и на последвалите трагични събития и двете страни прекрасно са разбирали стратегическото значение на града. [28; 29] Съответно и двете страни са се подготвяли за предстоящата схватка.

Особено раздразнение у арменската страна е предизвиквало разрастването на Ходжали и заселването му с изселени от Узбекистан месхетински турци, азербайджанци от вътрешността на страната и бежанци от самия Нагорни Карабах. Арменците са възприемали ставащото като „це-

ленасочена политика по изменение на демографската ситуация“. [29] Според данни на Московския правозащитен център „Мемориал“, публикувани във вестник „Независимая газета“ на 18 юни 1992 г., в периода 1989 – 1991 г. населението на Ходжали е нараснало от 2135 на 6300 души. Пак през 1991 г. Ходжали е бил обявен за град, което допълнително е разпалило емоциите сред арменските националисти. [29]

Според арменската страна Азербайджан е укрепвал присъствието си в Ходжали не само с демографски средства. Обикновено арменските автори се позовават на книгата на Кирил Столяров „Разпадане: От Нагорни Карабах до Беловежката пуста“. [31]

Безспорно Столяров е автор, който е бил лично близък до президента на Азербайджан Аяз Муталибов и е имал достъп до информация от първа ръка. Трудно е да се прецени до каква степен всичко написано от него може да се приема за чиста монета, защото той взема доста явно страната на Муталибов в полемиката му с неговите политически опоненти от Народния фронт на Азербайджан, но все пак книгата му е важен източник на информация. (Аяз Муталибов е първият президент на Азербайджан. Преди това той е бил ръководител на Комунистическата партия в Азербайджан и член на Политбюро на КПСС).

Според данни, взети от книгата на Столяров, в района на Ходжали, както и в най-близкия районен център – град Агdam, са били доставени повече от 35 хиляди автомата и картучници, както и необходимите количества боеприпаси за тях. [31, с. 268] Пак Столяров съобщава, че в средата на месец февруари 1992 г. президентът Муталибов е наредил в района на Ходжали да се прехвърлят 11 танка и 12 бойни машини на пехотата БМП-2. [31, с. 251] При днешното ниво на въоръжено противостояние между Азербайджан и Армения това са много скромни числа, но тогава такъв брой военна техника е можел да има сериозно отражение върху хода на бойните действия.

Давайки си сметка, че арменците в Нагорни Карабах са блокирани, изпитват недостиг на храна и боеприпаси и със сигурност ще се опитат да вземат контрола над летището в Ходжали, президентът на Азербайджан Аяз Муталибов разпорежда да се разрушат пистите за излитане и кацане и останалата инфраструктура на летището в Ходжали. [31, с. 255]

Но дори и да не са могли да използват летището, арменците са искали на всяка страна да сложат ръка на Ходжали поради близостта му с основния административен център на Нагорни Карабах – Степанакерт. При това не е ставало дума за военни съображения от краткосрочен и от тактически характер.

Както пише Левон Мелик-Шахназарян¹, „щурмът на Ходжали имаше за арменците още едно, не по-малко важно от пробиването на блокадата обстоятелство: на Степанакерт, особено с оглед на натрупвания от Азербайджан военен юмрук в Агдам, беше необходима дълбоко ешелонирана отбрана. Наличието на бързорастящ и добре въоръжен азербайджански град сериозно усложняваше отбраната на столицата на Нагорно-Карабахската република. По такъв начин възникна настъпната необходимост от превантивно, изпреварващо настъпление, предизвикано от стремежа не само да се прекратят разрушенията в Степанакерт и близкостоящите арменски села, но и да се обезпечи жизнеспособността на арменската държава“. [29]

Тези думи сочат, че в битката за Ходжали арменската страна явно е виждала залог за съществуването на независимата арменска държава. Ходжали е разглеждан като заплаха и поради военностратегическото си значение, и поради факта, че е „бързорастящ и добре въоръжен азербайджански град“.

В спомените си за боевете при Ходжали, които той определя като „славна победа на арменското оръжие“, Левон Мелик-Шахназарян недвусмислено пише за Ходжали: „Новороденият град беше обречен да стане арена на жестоки сражения. Именно за това се готвеха и двете страни“.

¹ Според познавачи на проблематиката на Нагорни Карабах Левон Мелик-Шахназарян действително е притежавал пълната документация за операцията по превземането на Ходжали. Има непотвърдена официално, но произхождаща от сравнително достоверни източници информация, че Левон Мелик-Шахназарян е бил известно време министър на държавната сигурност на самообявилата се Нагорно-Карабахска република, но под друго име. Има информация, че е променил името си поне веднъж, като мотивите за тази смяна не са известни. Във връзка с тези обстоятелства може да се смята, че той е един от най-информираните автори, писали за трагедията в Ходжали от арменска страна, макар че няма никакви гаранции до каква степен е бил искрен. Левон Грантович Мелик-Шахназарян е роден на 7 февруари 1958 г. в Кировабад, днес Ганджа. Той е арменски политолог, ръководител на аналитичния център „Восканаяпат“. През 1974 г. постъпва в Института по руски език и литература в Ташкент и след дипломирането си работи като преподавател в Катедрата по руска лингвистика в Държавния педагогически институт – Ташкент. През 1988 г. се премества в Нагорни Карабах, където работи като завеждащ-отдел Изпълнителния комитет в Областния изпълнителен комитет за работа с бежанците от Азербайджан. Бил е заместник-председател на движението „Миацум“ („Обединение“). През ноември и декември 1988 г. той е един от ръководителите на арменските въоръжени доброволци в град Ганджа (Кировабад). През декември 1991 г. е избран за депутат – член на първия избран Върховен съвет на Нагорно-Карабахската република от първото свикване. От януари 1992 г. до юни 1995 г. е бил председател на Постоянната комисия на Върховния съвет на Нагорно-Карабахската република по международните отношения и член на Президиума на Върховния съвет на самообявилата се република. През 1995 – 1997 г. Левон Мелик-Шахназарян е редактор на руската версия на в. „НК Република.“ След това, в края на 1997 г., се премества в Ереван, където живее през последните си години. Бил е професор по политически науки в Университета за международни отношения в Ереван „Анания Ширакаци“. Автор е на 5 монографии и повече от 500 публикации по политически науки. Женен. Баща на три деца. През 2015 г. е награден с медал „Гарегин Нжде“. Умира на 11 август 2015 г. в Птгни след тежко и продължително заболяване.

Авторът на тези разсъждения е не само един от най-информирани- те хора за историята и детайлите на арменско-азербайджанската война, но и пряк участник в много от най-тежките военни операции, включи- телно и в операцията по превземането и „прочистването“ на града. Той изрично подчертава, че притежава пълната статистика за арменските сили, участвали в боевете за Ходжали.

Обяснявайки повишената боеспособност на арменските отряди в навечерието на сраженията за Ходжали, Мелик-Шахназарян неволно ни дава представа и за пълната неспособност на вече разпадналия се Съвет- ски съюз (който се е превърнал в ОНД) по какъвто и да е начин да проти- водейства на изстребителния конфликт в Закавказието.

Той пише: „От друга страна арменските формирования вече бяха въоръжени значително по-добре, отколкото преди няколко месеца. Рабо- тата е там, че в самия край на есента на 1991 г. арменската страна успя да разоръжи дислоцирания в Степанакерт милиционерски полк и завладя оръжието и боеприпасите му. На времето този полк беше изпратен, за да противодейства на международните сблъсъци в Арцах. Но когато СССР беше на крачка от разпадането си, командването на полка беше объркано, а редовите служещи изобщо не искаха с цената на собствената си кръв да защитават имуществото на умиращата държава. Е, тук и пре- говорите естествено изиграха своята роля. Още повече че от наша страна тези преговори се водеха от хора, настроени достатъчно решително“. [29]

Както се казва, след като „решително настроените хора“ са успели да вземат страха на цял милиционерски полк от Вътрешните войски на бившия СССР, за тях не е било особено трудно да предизвикат истински ужас у цивилното население на Ходжали. Пък и са имали вече достатъчно технически средства за това.

Според Левон Мелик-Шахназарян:

„Както и да е станало това, въоръжението на полка, в това число и бронираната техника, се оказаха в наши ръце. Впрочем именно това об- стоятелство, че настъпващите към Ходжали арменци използваха три БМП, беше използвано след това от азербайджанците в тяхната пропаганда. Те и до ден днешен се опитват да убедят света, че в настъплението срещу Ходжали са участвали подразделения на дислоцирания в Степанакерт 366 полк на Министерството на отбраната на СССР. Обаче, както се вижда, ние нямахме нужда от странична помощ. За операцията ние се готвехме пове- че от сериозно.

И макар че авторът на тези редове има под ръка цялата статистика, свързана с боевете, все пак засега ще се въздържа да публикувам общия брой на участвалите в сражението момчета. Ще кажа само, че по време на щурма на Ходжали в арменските формирования бяха настъпили качест- вени изменения и това се отнасяше не само до въоръжението. Ще отбе-

лежа макар и само един факт: много от нашите доброволчески отряди вече се бяха разраснали до размера на роти“. [29].

Самата операция по завземането на Ходжали според арменски източници, и най-вече според самия Мелик-Шахназарян, е целяла не само превземането на града, но и изтласкването на местното население извън него, в посока на районния център Агdam. За това свидетелства самата диспозиция на арменските сили, описана в подробности в арменски източници. Както се вижда и от приведените по-горе арменски изявления, проблемът не е бил само в Ходжали като укрепен пункт, от който е можело да се обстрелва Степанакерт. Проблемът е бил, че наличието на голям град, населен с азербайджанци, в близост до Степанакерт, е било открито възприемано като заплаха за сигурността на изгражданата от карабахските арменци Нагорно-Карабахска република. Със съжаление трябва да се признае, че замисълът за етническо прочистване на Ходжали е бил заложен още в плана за превземането му.

Левон Мелик-Шахназарян пише:

„Операцията разработи и ръководи Командос. Той беше и прекият командващ. От съставената от него и приложената тук карта се вижда, че нашите подразделения трябваше да влязат в Ходжали от четири направления...

Не трябва да забравя да кажа, че от страната на по-голямата част от десния бряг на река Каркар нашите отряди не действаха. Това пространство беше предназначено за изход на мирното население и за отстъпление на азербайджанските аскери. Ние се стремяхме да избегнем даването на големи загуби от страна на мирното население. Освен това ние разбирахме, че ако азербайджанците нямат възможност да избягат, те ще бъдат принудени да се сражават до край. На изхода на операцията това, разбира се, нямаше да повлияе, но ние се стремяхме да избегнем излишни жертви...

На момчетата се обясняваше, че малобройният арменски народ няма право да воюва по такива инструкции (стандартните инструкции в съветската армия, където изрично се е подчертавало, че при улични боеве в градски условия може да се очаква нарастване на броя на жертвите на атакуващата страна с 20 – 25% – *бел. авт.*), че на нас ни е скъп всеки войник, че операцията е разработена така, че в максимална степен да се избягва даването на жертви. Покрай това на момчетата им се напомняше Заповед № 1, в която се говореше за недопустимостта от прилагане на насилие над мирното население и над пленниците. Така или иначе операцията започна със закъснение, както днес е добре известно, на 25 февруари в 23 ч“. [29]

В КРАЙНА СМЕТКА ЗАЩО?

Едно от лесните обяснения е, че става дума за обичайната за бойните действия ярост и за акт на отмъщение. Войната в Нагорни Карабах е просто един от върховете на ескалиралата омраза и нетърпимост между арменци и азербайджанци, започнала с шествия и протести, преминала през взаимни погроми и продължила с пълна сила на бойното поле в Карабах.

Според Томас де Ваал възможно е да е имало символика в избора на датата на атаката – 25 срещу 26 февруари 1992 г. Четири години по-рано в Сумгаит са извършени погроми над местното арменско население. Затова Де Ваал не изключва възможността да е търсено подобно съвпадение, още повече че битката за Ходжали прераства в жестоко отмъщение. [23, с. 151]

Тук обаче е мястото да се приведе един много важен цитат от книгата на Томас де Ваал, който се е превърнал в основен аргумент на азербайджанската страна в нейните усилия да докаже преднамереността на клането в Ходжали. Томас де Ваал цитира днешния президент на Армения Серж Саркисян, тогава – важен арменски военен командир:

„Когато помолиха арменския военачалник Серж Саркисян да разкаже за превземането на Ходжали, той предпазливо отговори: „Ние предпочитаме да не говорим на глас за това“. Що се касае за броя на жертвите, то по неговите думи „много неща бяха преувеличени“, а и бягащите азербайджанци оказали въоръжена съпротива. Обаче по отношение на повода за случилите се събития Саркисян се изказа по-честно и по-твърдо: „Но аз мисля, че главният въпрос беше в нещо съвсем друго. До Ходжали азербайджанците мислеха, че могат да си правят майтап с нас, те мислеха, че арменците не са способни да вдигнат ръка на гражданското население. Ние успяхме да пречупим този [стереотип]. Ето какво стана. И трябва също така да се има предвид, че сред тези момчета (арменските бойци при Ходжали – *бел. авт.*) имаше хора, които бяха избягали от Баку и от Сумгаит“. [23, с. 152]

Един от скорошните случаи, когато азербайджанската страна за пореден път цитира написаното от Томас де Ваал изявление на Серж Саркисян, е разгласеното „Изявление на Министерството на външните работи на Република Азербайджан по повод на 25-ата годишнина от геноцида в Ходжали“ от 25 февруари 2017 г. [25] Там цитатът на президента Саркисян е даден в съкратен вид, макар че това не изопачава смисъла на казаното от него. Министерството на външните работи на Азербайджан качествява казаното като „динично признаване на вината“ от страна на „тогавашния министър на отбраната на Армения и настоящ президент Серж Саркисян“. [25]

Самият Томас де Ваал дава много сериозно значение на тази реплика, за която Саркисян вероятно ще съжалява цял живот. Според де Ваал:

„Оценката на Саркисян ни заставя да погледнем под друг ъгъл на най-жестоката кланица в карабахската война. Не е изключено тези масови убийства да са били, та макар и отчасти, преднамерени актове на сплашване“. [23, с. 153]

Както беше показано по-горе, планът за завземане на Ходжали от самото начало е предвиждал изтласкването на местното население извън него. Изтласкването е изрично заложено в плана и за него е предвиден маршрут. Поне на теория е бил оставен коридор (по десния бряг на река Каркар), откъдето да се изтегли и мирното население, и азербайджанските войници. Голяма част от бежанците тръгват точно по този маршрут и в един момент върху тях се изсипва огънят на арменските застави.

В разказа за подготовката на операцията се споменава Заповед № 1 на командването на арменските нагорнокарабахски сили, в която се забранява да се прилага насилие над мирното население и пленниците, но впоследствие никой от пристигналите на мястото на трагедията журналисти и разследващи от различни организации не успява да я види в писмена форма. За нея се говори, но писмен текст – черно на бяло, липсва. За това особено ясно се коментира в разследването на „Мемориал“, което не може да бъде заподозряно в пристрастие към азербайджанската страна. [24]

Случаят твърде много прилича на подобен от войната в Източна Украйна. В късното лято на 2014 г., в края на август, започналите настъпление украински въоръжени сили и силите на украинското Министерство на вътрешните работи заедно с няколко доброволчески батальона започнаха настъпление в обход на Донецк. Първоначално настъплението се развиваше особено добре и украинците бяха на път да отрежат Донецк от връзка с руската граница и да заплашат столицата на самопровъзгласилата се ДНР от изток. Последната спирка преди Донецк беше град Иловайск.

Украинските сили влязоха в града, но докато бяха ангажирани в тежки улични боеве, неочаквано са атакувани и обкръжени от превъзхождащи ги сили. (Различни военни анализатори, участници в боевете и политици от различен произход публично заявяват, че украинците са били атакувани от редовна руска армия, преминала границата в помощ на сепаратистите от ДНР.) Някъде около 27 – 28 август 2014 г. се образува т.нар. „Иловайски котел“.

На 29 август 2014 г. президентът на Русия Владимир Путин се обръща към ръководството на ДНР да даде възможност на обкръжените украински сили да излязат от обкръжението, като им се отвори т.нар. „хуманитарен коридор“. По свидетелствата на участниците в боевете при излизането от „котела“ по украинските колони е открит огън с леко и тежко оръжие, включително със системи за залпов огън „Град“. По различни оценки на участници в боевете от украинска страна, както и на ко-

мисията „Сенченко“, разследвала случая, при излизането през „хуманитарния коридор“ украинската страна е загубила над 1000 души убити.

Ние няма от къде да знаем, доколко участниците в събитията около „Иловайския котел“ от страна на ДНР са били запознати в детайли със случая в Ходжали, но сходството между двата случая е безспорно. Затова и не може да се каже със сигурност дали организирането на засада на бягащите от Ходжали мирни жители и бойци от гарнизона е било планирано предварително, или е било импровизирано в хода на операцията.

Ако думите на Серж Саркисян, че с клането в Ходжали арменците са убедили азербайджанците, че не могат да се шегуват с тях, не са „грешка на езика“ и несполучливо остроумие, възниква основателно подозрение за преднамереност при извършените масови жестокости.

Няма съмнение, че за арменците е имало достатъчно съображения от военно естество, за да атакуват Ходжали.

От спомените на Левон Мелик-Шахназарян ясно се вижда, че арменците са гледали на новообявения град Ходжали с враждебност и безпокойство, защото са го приемали като азербайджански демографски басион и военна цитадела в опасна близост до столицата на самообявилата се арменска Нагорно-Карабахска република – Степанакерт.

Пак от написаното от Левон Мелик-Шахназарян знаем, че етническото прочистване на Ходжали е влизало в плана за завземането на стратегическото населено място, разбира се, без да се уточнява дали ще има ексцесии на мирното население, или то само ще бъде прогонено. Но на прогонването се е отдавало много важно значение.

Ако приемем буквално казаното от Серж Саркисян, излиза, че етническото прочистване е било изначално планирано и за да нанесе психологически удар по азербайджанците, като ги шокира с жестокостта спрямо мирното население. Тук логиката по нищо не се различава от въздушните бомбардировки или артилерийския обстрел на жилищни квартали в която и да е война от Първата световна война насам.

При тази подредба на фактите и това логическо тълкуване на събитията разглеждането на клането в Ходжали като акт на отмъщение отива на второстепенна позиция. Най-много за някои от арменските бойци това да е било „страничен ефект“ и източник на „допълнително удовлетворение“. Съществува основателно подозрение за преднамереност при извършените жестокости.

**Биографични данни за Аркадий Иванович Тер-Тадевосян (Командос)
– ръководител на операцията по превземането на Ходжали**

Аркадий Иванович Тер-Тадевосян (Артуш Оганесович Тадевосян), познат също сред арменските бойци като Командос, е роден на 22 май 1939 г. Той е съветски и арменски генерал-майор, може би главният пълководец на арменските въоръжени сили по време на войната в Нагорни Карабах и бивш заместник-министър на отбраната на Армения. [2] Тер-Тадевосян е най-известен като командващ операцията за превземане на град Шуши през май 1992 г. [14]

Аркадий Тер-Тадевосян е роден в Тбилиси, Грузинска ССР. След като завършва гимназия в Тбилиси, се насочва към кариера в Съветската армия. Военно образование получава в Баку – завършва Бакинското общовойсково командно училище. След това завършва Ленинградската тилова и транспортна военна академия. Участва във войната в Афганистан, където си спечелва прозвището Планинската лисица. Продължава военната си служба в Източна Германия, Чехословакия и Беларус.

Известно време преподава в Земеделския институт, създаден на базата на Аграрния факултет на Държавния университет Ереван. (През 1994 г. Земеделският институт е реструктуриран в Арменски национален аграрен университет.)

С разпадането на Съветския съюз и избухването на конфликта в Нагорни Карабах Тер-Тадевосян постепенно се включва в организирането на арменската отбрана. През 1990 г. той се присъединява към доброволческия отряд „Давид от Сасун“ („Давид Сасунци“).

Аркадий Тер-Тадевосян е внук на свещеник от град Карс, оцелял по време на изстреблението на арменците в Отоманската империя, и твърди, че сам той никога не е бил апологет на агресията:

„Аз бях и си оставам човек извън политиката. Мен наистина ме плашеше наличието на много случайни хора в общонационалното движение, плашеше ме тяхната безотговорност. Сам аз дълго вървях към адекватно възприемане на самото това движение“.

Поводът, който окончателно предопределя избора на опитния полковник да влезе във войната, става сформирането на опълченския отряд „Давид от Сасун“. Тер-Тадевосян разказва:

„Нивото на подготовка на формирования в Ереван опълченски отряд „Давид от Сасун“ ме хвърли в шок – беше очевидно, че тези отчаяни момчета отиват на фронта не за да воюват, а за да умрат. На мен ми се наложи да ги обучавам на елементарни „а“ и „б“ на военното дело“. [20]

На 13 юли 1991 г. Аркадий Тер-Тадевосян заминава за Нагорни Карабах, за да обучава арменските бойци. Той участва в образуването на ар-

менските въоръжени сили и помага да преодолеят значителни предизвикателства, преди да се превърнат в добре развита институция. [1]

Пристигането на тогава 51-годишния полковник от съветската армия Аркадий Тер-Тадевосян в Нагорни Карабах се смята за преломен момент, а той се сочи като алтернатива на хаоса и антитеза на разделението между различните бригади на арменското опълчение. Именно той е посочил необходимостта от интегрирането на наличните скромни военни ресурси на арменците и е въвел грамотно щабно командване. Той е имал необходимите умения да убеди буйните командири на раздробените арменски отряди да оставят настрана партийните си конфликти и да се обединят в името на необходимостта от съвместна отбрана. [20]

Смята се, че през месец август 1991 г. азербайджанските командири вече усещат, че срещу тях се е появил нов арменски пълководец – грамотен военен и майстор на отбранителните операции.

През септември 1991 г. за първи път по време на Карабахската война са пленени 40 военнослужещи от съветската армия. Интересно е, че арменската страна твърди, че този отряд е изпълнявал заповед на Върховното командване за депортация на арменско население. Тер-Тадевосян твърди:

„Пленяването стана в района на селото Атерк. Ние ги пленихме и ги върнахме обратно – момчетата не бяха наемници или бойци от азербайджанските части. Обикновени срочнослужещи, изпратени в Карабахския котел. За това те нямаха вина“. [20]

През месец октомври 1991 г. е проведена нова успешна операция в района на село Тох, съпроводена с превземането на стратегическата височина Саръшен, откъдето е бил обстрелван районният център Гадрут. Превземането на тази височина става първообраз на операцията по превземането на Шуши (Шуша) с кодово име „Сватба в планините“. На 9 май 1992 г. арменските въоръжени сили превземат цитаделата на азербайджанските сили в Нагорни Карабах – Шуша (Шуши).

Арменските изследователи – историци и журналисти, подчертават, че операция „Сватба в планините“ е станала „венецът на военната биография“ на Аркадий Тер-Тадевосян (той разработва плана за шурма на тази естествена крепост и е известен в Армения като „душата на освободението на Шуши“ [27]) и „първото действие от голям мащаб, осъществено под ръководството на единния Щаб на отбраната на Нагорно-Карабахската република“.

Тук арменските източници старателно заобикалят факта, че операцията по завземането на Шуши (Шуша) е предшествана от превземането на Ходжали (Ходжалу), което става отново под командването на Тер-Тадевосян. За разлика от биографите си Аркадий Тер-Тадевосян изобщо не отрича участието си в превземането на Ходжали (Ходжалу), но категорично отрича избиването на цивилни граждани. [26]

На 25 май 1992 г. Тер-Тадевосян е произведен генерал-майор за постиженията си по време на войната в Нагорни Карабах. Той получава и Ордена на бойния кръст (I степен).

През 2009 г. президентът на Нагорни Карабах Бако Сахакян го обявява за „герой на Арцах“ и му връчва „Ордена на Златния орел“ [15] по повод 17-ата годишнина от превземането на Шуши през 2009 г. Години наред Аркадий Тер-Тадевосян остава тясно свързан с региона. През 2010 г. той споделя, че прекарва най-малко по една седмица там всеки месец. [27] По това време Аркадий Тер-Тадевосян контролира обучението на специалисти в арменските въоръжени сили.

Носител е на много военни награди: орден „Червено знаме“ (СССР); орден „Знак почета“ (СССР); медал „Ветеран на Въоръжените сили на Съветския съюз“ (СССР); юбилеен медал „Двадесет години от победата във Великата отечествена война 1941 – 1945“ (СССР); юбилеен медал „50 години Въоръжени сили на СССР“ (СССР); юбилеен медал „60 години Въоръжени сили на СССР“ (СССР); юбилеен медал „70 години Въоръжени сили на СССР“ (СССР); юбилеен медал „Петдесет години от победата във Великата отечествена война 1941 – 1945“ (СССР); медал „За безупречна служба“ I степен (СССР – за 20 години безупречна служба); медал „За безупречна служба“ II степен (СССР – за 15 години безупречна служба); медал „За безупречна служба“ III степен (СССР – за 10 години безупречна служба); „Орден на Бойния кръст“ I степен (Армения); Герой на Арцах и носител на „Ордена на Златния орел“ (Република Арцах) – 2009 г.

Литература

1. **Аркадий** Тер-Тадевосян (1939 года рождения). – In: New Armenia Net. [online]. <http://www.newarmenia.net/index.php?id=311&name=Pages&op=view>.
2. **Де Ваал**, Том. Глава 6. 1988 – 1990 г.г. Азербайджанская трагедия. Главы из русского издания книги „Черный сад“. [онлайн]. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4664000/4664799.stm.
3. **Де Ваал**, Том. Черный сад. Между миром и войной. Главы из русского издания книги „Черный сад“. [онлайн]. [рассмотрен 15 июля 2005 г., 08:06 GMT, 12:06 МСК]. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4673000/4673979.stm.
4. **Де Ваал**, Томас. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Перевод Олега Алякринского. Москва: Текст, 2005 г. [онлайн]. https://www.kavkaz-uzel.eu/system/uploads/attachment_data/file/0002/24358 *Chernyy_sad_Armeniya_i_Azerbaydzhan_mezhdu_mirom_i_voynoy.pdf*.
5. **Доклад** правозащитного центра „Мемориал“ о массовых нарушениях прав человека, связанных с занятием населенного пункта Ходжали в ночь с 25 на 26 февраля 1992 г. вооруженными формированиями. [онлайн]. http://old.memo.ru/hr/hotpoints/karabah/HOJALY/Chapter1.htm#_VPID_5.
6. **Изъявление** на Министерството на външните работи на Република Азербайджан по повод на 25-ата годишнина от геноцида в Ходжали, 25 февруари 2017 г. [онлайн]. <http://sofia.mfa.gov.az/bg/news/148/3084>.

7. **Коларов**, Георги. Ген. Аркадий Тер-Тадевосян: Готови сме да унищожим тръбопроводите на Азербайджан. – В: *NEWS.bg*, 7 януари 2012, 18:52:42. [онлайн]. <https://news.bg/interviews/gen-arkadiy-ter-tadevosyan-gotovi-sme-da-unishtozhim-traboprovodite-na-azerbaydzhan.html>.
8. **Матнишян**, Мариам. Командос: Борьба за выживание. – В: *PanARMENIAN News*, 2 ноября 2010. [онлайн]. <http://www.panarmenian.net/rus/details/56211>.
9. **Мелик-Шахназарян**, Левон и Гайк Демоян. Ходжалинское дело: Особая папка. [онлайн]. http://armenianhouse.org/mshakhnazaryan/docs-ru/khojaly_f/khojaly.html.
10. **Мелик-Шахназарян**, Левон. Славная победа армянского оружия. – В: *168 hours – news and analysis*, February 28, 2017, 09:24. [онлайн]. <https://ru.168.am/2017/02/28/4414.html>.
11. **Министерство** на външните работи на Република Азербайджан. Геноцидът в Ходжали. [онлайн]. <http://mfa.gov.az/en/content/795?options=content&id=850>.
12. **Столяров**, Кирилл. Распад: От Нагорного Карабаха до Беловежской пущи. Москва, 2001.
13. **ACNIS** Salutes the Armenian Armed Forces on Army Day. – In: *The Armenian Center for National and International Studies*, January 28, 2010. [online]. <https://web.archive.org/web/20131029214431/http://acnis.am/pr/280110/index.htm>.
14. **Armenian** general on OSCE MG co-chairs' parity. – In: *Armenian News – Tert.am*. [online]. [reviewed 1.05.2012, 17:09]. <http://www.tert.am/en/news/2012/05/01/co-chairs/495071>.
15. **Bodies** Mark Site of Karabagh Massacre. – In: *The Times*, 3 March 1992.
16. **Corpses** litter Hills in Karabakh. – In: *The Times*, 2 March 1992.
17. **Fighting** intensifies in Armenian-Azerbaijani War. – In: *The New York Times*, September 25, 1992. [online]. <http://www.nytimes.com/1992/09/25/world/fighting-intensifies-in-armenian-azerbaijani-war.html>.
18. **Fisk**, Robert. Echoes of Stalinism abound in the very modern Azerbaijan-Armenia conflict. The same old enemies are clanking around the black mountains of Karabagh: Russian power, Turkish expansionism and Armenian nationalism. – In: *The Independent*. [online]. [reviewed Saturday, 9 April, 2016, 13:16 BST]. <http://www.independent.co.uk/voices/echoes-of-stalinism-abound-in-the-very-modern-azerbaijan-armenia-conflict-a6976421.html>.
19. **Garagov**, Rauf. The Khojaly tragedy as a collective trauma and factor of collective memory. – In: *Azerbaijan in the World. Online Analytical Input From Azerbaijan Diplomatic Academy*. Vol. 3, No 5, Marvuh 01, 2010. [online]. http://biweekly.ada.edu.az/vol_3_no_5/The_Khojaly_tragedy_as_a_collective_trauma_and_factor_of_collective_memory.htm.
20. **Goltz**, Thomas. Nagorno-Karabakh Victims Buried in Azerbaijani Town. – In: *The Washington Post*, February 28, 1992. [online]. https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1992/02/28/nagorno-karabakh-victims-buried-in-azerbaijani-town/9d179769-e6bb-4476-8807-8d5133d40205/?utm_term=.a8d95f909517.
21. **Goltz**, Thomas. Armenian Soldiers Massacre Hundreds of Fleeing Families. – In: *The Sunday Times*, 1 march 1992.
22. **Killen**, Brian. Atrocity Reports Horrify Azerbaijan. – In: *The Washington Times*, 3 March 1992.

23. **Lieven**, Anatol. Massacre Uncovered. – In: *The Times*, 3 March, 1992.
24. **Massacre** by Armenians Being Reported. – In: *The New York Times*, March 3, 1992. [online]. <http://www.nytimes.com/1992/03/03/world/massacre-by-armenians-being-reported.html>.
25. **Melkonian** Markar and Seta Gpranyan-Melkonian, *My Brothers Road: An American's Fateful Journey to Armenia*. I.B. Tauris, 2005.
26. **NKR** President decorates Arkady Ter-Tadevosyan with the Golden Eagle Order, President of the Artsakh Republic. – In: *Bako S. Sahakyan*, 9.05.2009. [online]. <http://www.president.nkr.am/en/photosAndVideos/photoalbum/5/474>).
27. **Privat**, Pascal and Steve Le Vine. The Face of a Massacre. – In: *Newsweek*, 16 March, 1992.
28. **Quinn-Judge**, Paul. Armenians killed 1000, Azeris charge. – In: *The Boston Globe*, 3 march 1992.
29. **Smolowe**, Jill and Yuri Zarakhovitch. Massacre in Khojaly. 16 March, 1992.
30. **Vahram**, Atanesyan, Thomas Goltz. The godfather of the Legend of the „Khojaly Genocide“, July 25, 2013. [online]. [https://horizonweekly.ca/am\)13317-2](https://horizonweekly.ca/am)13317-2)).

СОЦИАЛНИ И ИДЕЙНИ ОСНОВИ НА РАННИЯ БЪЛГАРСКИ НАЦИОНАЛИЗЪМ ОТ КРАЯ НА XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК

*Любен МАНОЛОВ**

The article reveals the deep social, political, economic and ideological roots of the earliest Bulgarian patriotism of the late 18th and early 19th centuries. Particular attention is paid to the role and place of Paisii Hilendarski's „History of Slavonic-Bolgarskaya“ as a founder and spiritual precursor of the Bulgarian national (and political) doctrine under the conditions of the Ottoman rule.

Национализмът е рожба на Новото време – епохата, в чиито граници се зараждат и утвърждават стоково-паричните капиталистически отношения. На тяхна основа възниква и качествено новата социална сила – буржоазията, а хората на търговията и предприемчивия дух разполагат вече с друг източник на сила и влияние – парите. Тези несъществували в миналото среди естествено имат потребност от премахването на феодалната разпокъсаност на държавните територии и създаването на единен свободен национален пазар, за да могат търговията и производствата да се развиват спокойно, без спънките на старото разпокъсано феодално общество, при което се плащат такси и данъци при преминаването през всеки град, мост или брод на река. Така жизнените интереси на буржоазията се оказват коренно различни от тези на старите съсловия във феодалната социална и политическа система – монархията, земевладелците, потомствената аристокрация и представителите на силната църковна организация. И за да защити жизнените си интереси, европейската буржоазия постепенно излъчва и свой нов тип политически представители, които разработват идейни програми, на базата на които са подготвени и проведени английската, американската и френската буржоазно-демократична революция.¹ Чрез тях човечеството прави решителната крачка към индустриалната и техническата революция, която преобразя-

* Авторът е докторант в катедра „Политология“ на УНСС – София.

¹ Сказкин, С. Д., Н. А. Смирнов и др. Новая история. Т. 1. М. 1. 1964, с. 30 и сл.

ва из основи и начина на живот, и мисленето на европееца през Новото време. Основната причина се крие в обстоятелството, че буржоазията се превръща в новия двигател на обществения прогрес.

А на базата на единния национален пазар, създаден под нейна егида, и еднотипното мислене на хората на парите народностите прерастват в нации.

Нацията естествено се очертава като много по-просветена, по-гъвкава и колективно действаща, като фактор на общодържавното развитие. Нацията вече символизира възможностите на новото буржоазно време.²

Как стартират тези нови процеси в границите на Османската империя? Какви конкретни възможности създават те за народите, които населяват държавата на султана? И как българите конкретно съумяват да се възползват от тях? Най-напред, за да си създадат нови икономически опори, чрез които да излязат от фазата на застоя, продължил близо четири века, когато основната цел на българина е било „биологичното оцеляване“.³ Докато в Новото време целта му вече е ускорено развитие. Появата на частния собственик, който с новите възможности, мисли, емоции и планове за бъдещето ще динамизира общобългарското битие. След това как между българите се дефинират тенденциите на изискващото се ново, модерно политическо мислене? А след това се намират и онези организационни форми, чрез които да се стабилизира обликът на българската нация като незаобиколима реалност на Балканите, със свой нов тип лидери, конкретно дефинирани специфични интереси и тактики за тяхното постигане.

Големият старт на промяната в съдбата на българския народ е маркиран от 1683 г. Защо и как? До османското завоевание на Балканите световната търговия се води между Западна Европа и Изтока – главно с Китай и Индия. Венецианските корабоприетатели например със своята флота пътуват до Измир на малоазийския бряг. След това с кервани по Пътя на коприната достигат до Китай и Индия. От там европейците закупуват всичко онова, което Старият континент все още не произвежда, а то се търси от аристокрацията – коприна и скъпи платове, порцелан, стъкло, хартия, красиви изделия от слонова кост, разнообразни подправки и багрила. Всичко това европейската занаятчийска икономика през Средновековието не създава. Така векове наред съществува и функционира успешно т.нар. „средиземноморски търговски кръг“, който трупа нови, баснословни печалби и за посредниците корабоприетатели – венецианците, и за търговците в европейските държави.⁴

През това време Османската империя прекарва три века в спокойствието на своята ориенталска дрямка. Основното ударно ядро на султан-

² **Ваярга**, Е. М., В. П. Волгин и др. Всемирная история. Т. V. Москва, 1958, с. 133 и сл.

³ **Митев**, Тр. Българознание. История и теория на българския народностен характер. София, 2015, с. 257.

⁴ **Потьомкин**, В. П., С. В. Бахрушин и др. История на дипломатията. Т. I. София, 1961, с. 211 и сл.

ската армия и през XVII в. са еничарите – младежите, взети насила от християнската рая.⁵

Масовостта на въоръжените сили създават спахиите, издържани в леновете, които се обработват от християнското селячество – включително и от българите.⁶ Султанската армия е въоръжена с хладно ръчно оръжие – средновековен тип, разчита на прекия сблъсък с противника и умението да се води близък ръкопашен бой с противника. А нейното командване не познава стратегията и тактиката на новата военна теория, разработена в европейските въоръжени сили след появата на огнестрелните оръжия. Въпреки това през 1863 г. султанът предприема решителен поход към Централна Европа. Съдбоносната битка се води за превземането на Виена – столицата на Австрийската империя. Фанатизираните еничарски корпуси налитат върху укрепленията със страшна сила. Дори успяват да извършат пробив в един сектор на виенската отбрана. От брустверите на виенската крепост обаче османската армия е обстреляна с град от снарядите на оръдията и куршумите на далекобойните пушки. **Така огнестрелното оръжие прекъсва завоевателния поход на ятагана. Защото пред Виена на практика се срещат две коренно различни цивилизации – бързоразвиващата се в технологично отношение Западна Европа и изостаналата феодална държава на султаните. В европейските армии на въоръжение вече е тактиката на „боя от дистанция“, който позволява в по-голяма степен да се съхранява човешкият живот в сравнение с непосредствения физически сблъсък с противника.** Ясно е каква е перспективата. При тези качествено променени условия пътят за нови завоевания пред османците се затваря завинаги. Османската империя се оказва безвъзвратно изостанала в своето равнище от епохата на завоеванията през XIV век.

Освен изправянето на мощната Австрийска империя на пътя на султаните много проблеми през XVIII век започва да им създава и бързо възможващата се Руска империя. Възникнала в най-северните зони на Европа, нейната територия се отличава с големи студове през зимата. Поради това практически ежегодно балтийските пристанища замръзват. Ето защо половин година руската флота не може да пътува до западноевропейските държави, за да търгува и доставя онова, което още не се произвежда в Русия. А след реформите на Петър Велики руската армия също се превръща в първостепенна военна сила на епохата. При това положение и Петър Велики, и Екатерина II разработва нова външнополитическа стратегия за разширяването на Руската империя в южна посока. Това е единственият начин да се стъпи на топлите незамръзващи брегове на

⁵ Георгиева, Цв. Еничарите в българските земи. София, 1988, с. 25 и сл.

⁶ Чауш, Али. Подробно описание на османската държава. (Средата на XVII в.) – В: *История на българската държава и право* – Извори. Съставители: П. Петров и Г. Петрова. София, 2002, с. 125 и сл.

Черно море. Поради това Русия реализира поредица от успешни военни кампании и в последна сметка през 1793 г. овладява Кримския полуостров с главен град Одеса.

Така над Истанбул най-непосредствено надвисва сянката и на руския двуглав орел. Ясно е вече, че руската политика ще се стреми да стъпи на проливите, за да се гарантира напълно свободен излаз на нейната търговия към Западна Европа, – перспектива, която в допълнителна степен продължава да усложнява бъдещето на султанската държава.⁷

При тези радикални промени, настъпили в геополитическата обстановка на XVIII век, войната престава да носи печалби на върхушката, еничарите и спахиите в Османската империя. Дотогава плячката е основен стимулатор на военния нагон и мотиватор за спахии и еничари да се бият за „славата на Аллаха“. След 1683 г. на бойното поле тях вече не ги очакват пленените робини и награбените богатства от чужди народи. Там те могат да се срещнат единствено със сигурната смърт. **По тази причина войната престава да е притегателен фактор в поведението на османските въоръжени сили.** Еничарите започват да се отклоняват от военна служба. Тъй като на тях им е забранено да имат семейства и частна собственост, постепенно те формират големи разбойнически банди, които живеят от грабежи, но вече над населението в границите на Османската империя.⁸ Така възниква истински хаос в държавата на султана. Отделни местни еничарски главатари се обявяват и за независими владетели. Типичен пример са Али паша – Янински, Пазвантоглу във Видин, Тъмрашлиите в Русенско и др. – главните представители на страшните кърджалийски времена. В техния водовъртеж попада и българският народ, тъй като той населява сърцевинните зони на Османската империя – Мизия, Тракия и Македония.

В така променилата се глобална геополитическа среда султанското обкръжение е принудено да търси изход от нововъзникналата катастрофална ситуация. Сключени са първите търговски договори с Холандия, Франция и др. западни държави за доставката в началото главно на огнестрелно оръжие. То се доставя на Балканите от търговците на тези държави. Когато холандският търговец примерно продаде оръжието си и получи торбите със злато от султанската хазна, той се разхожда из пазарите на Истанбул или Солун. И така установява, че в Османската империя съществуват много ценни суровини, които също могат да се превърнат в

⁷ **Димитров**, Стр., Кр. Манчев. История на балканските народи. София, 1971, с. 167 и сл.; Вж. също: **Ваярга**, Е. М., В. П. Волгин. Цит. съч., с. 661 и сл.

⁸ „Султанска заповед относно кърджалиите“ от 1796 г. казва: „От ден на ден те все повече се увеличават и най-упорито преследват целта си – да опропастят и да обезлюдят най-хубавата страна на империята ми. Села, градове и цели в империята ни са опустошени и обезлюдени поради тия разбойнически вълнения“ (Вж. **Българско** възраждане. Христоматия. Съставители: Хр. Христов, Н. Генчев, София, 1969, с. 45; **Димитров**, Стр., Кр. Манчев. Цит. съч., с. 172).

богатство чрез преработка в европейската промишленост без големите рискове на пътуването до Америка. Така чуждестранните търговци започват да изкупуват от османските пазари зърно, кожи, восък за свещи, вълна и др. стока. **На практика изведнъж в стопанството на Османската империя се появява мощен външен „засмукващ“ фактор, който при това плаща за закупените стоки.** От това се възползват спахиите – вторият вид войска на султаните дотогава. До края на XVII век те само живеят в предоставените им ленове, без да са собственици на земята там. Единствен собственик е султанът, а той чрез тапии я е отдал на селяните, които да я обработват. Селяните обаче плащат данъци на държавата и са длъжни да издържат спахиите.

През Новото време на XVIII век, когато войната вече носи само смърт и за спахиите, те решават да заграбят леновете. От ползватели на благата в тях те започват да ги превръщат в частна собственост – чифлици.⁹ А произвежданата там продукция се изкарва на големите имперски пазари, за да бъде продадена като стока на европейците. По този начин, с придобитите приходи от възникващите стоково-парични отношения, спахията се издържа, след като войната вече и на него не носи онова, което ятаганът му предоставя до XVIII век. Така се разпада и спахийският корпус. Султаните вече не разполагат със своята предишна страшна армия – фанатизирано преданите еничари и многобройната спахийска конница, от които трепери европейският свят. От XVIII век османците не са в състояние вече да направят нито една крачка извън старите си граници, за да завладяват нови народи и територии. Единственото разумно нещо, което обкръжението на падишаха вижда за себе си, е поне да се запази онова, което империята вече е завоевала. За да стане това обаче, самата империя не може повече да остане същата. След разпадането на нейната военна мощ се налага необходимостта от провеждането на радикални реформи, и то във всички области на икономическия, административния и военния сектор на държавата.

Първите опити са направени още през 70-те – 90-те години на XVIII в. от султан Селим III. Решителната крачка е предприета обаче в края на първата четвърт на XIX век. Основният подтик идва, след като от слабостта на Османската империя се възползва и сръбският (1804 г.), и гръцкият (1821 г.) народ.¹⁰ Те се вдигат на въоръжена борба и успяват с руска и австрийска помощ да отвоюват основите на бъдещите си свободни държави. Тези събития нанасят окончателното морално поражение върху представата, че Османската империя е Велика сила. В Европа се ражда идеята

⁹ В „Султански ферман“ от 1723 г. изрично се казва, че след като прогонили селяните, „братята, наречени Мехмед и Ахмед, (...) си присвоиха изоставените в тези села и владенията по силата на тапии и титли имоти, техните къщи и ниви, като създадоха чифлици в харесваните от тях части, владеейки ги според вкуса си“ (Вж. **Българско** възраждане. Цит. съч., с. 16).

¹⁰ **Димитров**, Стр., Кр. Манчев. Цит. съч., с. 211 и сл; с. 233 и сл.

за „болния човек“ край Босфора. Тя показва, че освен всичко друго, малките, подвластни на султана народи ще се възползват от кризата в империята и ще откъснат нови територии. Върху тях ще възстановят своите държави, вече на национална основа. А с това имперската слава ще остане завинаги спомен от миналото. При наличието вече и на тази перспектива радикалните крачки предприема султан Махмуд II.

Всички реформи, проведени от Махмуд Втори през 20-те и 30-те години, обаче имат характер на отделни инициативи, които не са подчинени на една цялостна политическа програма. Освен това те засягат главно въоръжените сили и земеделието. Нищо не е променено в областта на обществените отношения.

Не се ограничават произволите над християните. Не се разширяват реално политическите свободи на подвластните народи. Не се създават нови, от европейски тип, държавни управленски институции. Ето защо в края на 30-те години сред султанското обкръжение постепенно назрява идеята за прокламирането и на един по-цялостен програмен документ, в който да се маркират и някои от основните буржоазни политически свободи на човека. Така се стига до 3 ноември **1839 г.**, когато новият султан Абдул Азис хан обявява първия документ, който засяга политическите отношения в империята, – известния **„Гюлхански хатишериф“**.

В текста на този реформен акт важни са **8 основни идеи**. За пръв път султанът на Османската империя се задължава публично и най-официално „да гарантира живота на всеки поданик“ в държавата независимо от неговата народностна принадлежност; гарантира се защитата на „честта и достойнството на личността“, т.е. хората не само ще имат гаранции за живота си, но и никой не може да ги наказва или обижда произволно; Османската империя обещава, че от този момент нататък в държавата ще се гарантира „непрекосновеността на имуществото“ на всички поданици на султана; осъдена е системата за откупуването на данъците от предприемачи и се обещава, че ще се въведе справедливост в данъчното облагане на всички в държавата; осъжда се продажбата на административни длъжности и се обещава те да се предоставят само на хора с образование; султанът обещава и „равенство“ на всички свои поданици пред закона, когато имат отношение със съдилищата. Накрая в „Гюлханския хатишериф“ е записана султанска клетва, че Абдул Азис ще остане твърдо верен на официално поетите си обещания.¹¹

Оценяван цялостно, този документ, очевидно, за пръв път, откакто съществува Османската империя, поне на думи прокламира някои от основните права и свободи на човека, характерни за Новото време, наложени чрез конституциите в демократичния свят. По своята същност обаче „Хатишерифът“ е само една обикновена политическа декларация, при то-

¹¹ Гюлхански Хатишериф от 3 ноември 1839 г. – В: ИБПЖ – Извори, с. 21.

ва крайно непълна, защото в нея изобщо не се говори за въвеждането на конституция в Османската империя, нито за изборност и разделение на властите. Напротив, султанът заявява, че и занапред законите ще се разработват под негово ръководство в т.нар. „Законодателен съвет“. Изобщо не става и дума кой е суверенът в Османската империя. Въобще не се въвежда понятието „гражданин“. Отново се говори за поданици на султана, за населението на империята, за жителите на градове и села. Следователно „Гюлханският хатишериф“ на практика си остава само половинчато политическо обещание за демократизация на Османската империя, без да са предвидени истинските институционални реформи, които биха могли да създадат наистина модерен, от европейски тип, държава, управлявана по правилата на представителната демокрация.¹²

Това е основната причина, поради която политическата обстановка в Османската империя не се променя качествено и след прокламирането на „Хатишерифа“. Поради това кризисните процеси продължават. Те вземат нов връх по време на Кримската война. Както е известно, това е война на коалиция между Англия, Франция и Австрия плюс Османската империя срещу Русия. След като Русия стъпва по бреговете на Черно море, западните Велики сили поемат под своя защита „болния човек“ край Босфора. За тях е по-изгодно проливите да се контролират от слабата Османска империя, отколкото те да са във владенията на силната Русия. Поради това коалицията воюва с руснаците в известната Кримска война. Тя е загубена от Русия. Победител излиза коалицията на западните държави плюс Османската империя. Подписан е известният Парижки мирен договор, с който на Русия се забранява да държи флота в Черно море, за да не може да стигне до проливите. За постигането на тази победа обаче Османската империя сключва големи финансови заеми с френски банки при много тежки условия. Тъй като заемите трябва да се връщат, държавата на султана продължава да затъва във вътрешните си проблеми. За да се избегне пълният крах на Османската империя, под натиска на западноевропейските си партньори султан Абдул Азис е принуден да направи следващата крачка в усилията да реформира своята държава.

На 18 февруари 1856 г. в Истанбул е прокламиран следващият **реформаторски документ – „Хатихумаюн“**. Той съдържа **22 основни точки**, по-важните от които са следните: султанът потвърждава, че ще спазва обещаното с реформения акт от 1839 г.; обещава привилегии за „християнските общини“, които да се гарантират твърдо от държавата, а всяка християнска община да обсъди какви реформи би искала да види, които се диктуват от „развитието на просвещението и епохата“; обещава се пълна религиозна свобода на всички различни църковни деноминации, съществуващи в границите на империята; за пореден път се забра-

¹² Пак там, с. 22.

нява официално употребата на „язвителни и обидни думи“ срещу когото и да е; никой повече не можело да бъде принуждаван да променя насилствено своята вяра; всички поданици на империята щели да имат равен достъп до общинските служби; всички поданици да се приемат в гражданските и военните училища; отделните общини имали право да откриват светски училища за наука, изкуства и занаяти; да се създадат и „смесени съдилища“ с присъствието и на представителите на немюсюлманските общности по градовете; данъците да се събират от всички поданици по „един и същи начин“; дори е обещано, че всички младежи, т.е. дори и християните, ще могат да постъпват на редовна военна служба.¹³

От тези факти се вижда, че „Хатихумаюнът“ от 1856 г. формално разширява някои от основните буржоазно-демократични права и свободи, обещани с „Гюлханския хатишериф“ от 1839 г. Този реформен акт обаче също страда от недъзите на предишния, защото и той остава само като словесна декларация. Отново не се говори нищо за създаването на конституция в Османската империя; не се споменава дори необходимостта от разделението на властите в държавата; не се говори нищо за възможността да се създават легални политически партии, които да могат свободно да разпространяват свои различни идеологии. С други думи отново реформите са представени като ДАРЕНИЕ на добра воля от самодържеца султан. Той обаче запазва основните структури на властта в свои ръце. Така че реалната полза и от този реформен акт се оказва нищожна. През 1875 г. Османската империя изпада във финансов колапс. Султанът обявява невъзможност да изплаща дълговете си към Франция. Тогава в Цариград е настанена комисия от европейски чиновници, които да събират данъците, за да върнат заемите. Те естествено увеличават вземанията от населението. А на тази основа в Османската империя през 1875 – 1876 г. възниква истинска революционна криза, чиято кулминация е Априлското въстание в българските земи от 1876 г.

И така въпреки непоследователността, половинчатостта и липсата на истински европейски тип реформи в границите на Османската империя от края на XVIII и началото на XIX век все пак там за пръв път възникват доста съществено променени обективни условия за развитието както на икономическите отношения, така също и за появата на нов тип политическо мислене. В случая нас ни интересува преди всичко проблемът как българите специално се възползват от тази нова обстановка, за да излязат от фазата на четиристотингодишния си застой, когато основната задача на християнина по нашите земи е била как да оцелее биологично.

Българите най-напред се възползват от реформите във военната област. Ликвидирането на еничарите и спахиите и въвеждането на редов-

¹³ **Хатихумаюн.** – В: *ИБПЖ* – Извори. Съставители: Д. Дойнов, М. Тодоракова, Р. Крушева. Варна, 2000, с. 26 и сл.

ната наборна армия изискват сигурно и ритмично производство на качествени стоки за изхранването, обличането, обуването и въоръжаването на многохилядната редовна османска армия. Защото наборният войник не живее вече като спахията в леновете, където го издържат селяните. Наборният войник е настанен в казарми, всяка година там постъпва нов набор и тази сила трябва да се издържа вече от държавния бюджет. **Ето защо за пръв път от края на XVIII и началото на XIX век Османската империя започва да изоставя принципа на принудително изземване на онова, което е необходимо на новия тип наборна армия. На мястото на задължителното изземване на необходимото е въведен принципът на изкупуване на произведената стока.** А за да се гарантира ритмичност на доставките – защото всяка година в редовете на войската постъпват хиляди нови войници, – започва издаването и на нов тип документи за регламентиране на доставките, необходими на наборната армия.

Със специални фермани султаните дават гаранции на българите в подбалканските селища, Средногорието и Родопите да отглеждат големи стада овце. (Коранът забранява на мюсюлманите да консумират свинско месо и овчето месо е основна храна за войската.) Така възниква един от най-рано оформилите се слоеве на постепенно забогатяващи българи в новата обстановка – **джелепите**. Това са хора от Добруджа, Котел, Панагюрище, Копривщица, Смолянско, които започват да отглеждат огромни стада овце. Някои от стопаните развъждат докъм 30 000 овце. С течение на времето те натрупват състояния, които им дават възможност да започнат вече да строят нови красиви и големи български къщи, заградени добре със здрави дувари, в старите възрожденски градове на нашата страна.¹⁴

За да се облеche наборната армия на султана, за да се обшие униформата с красиви ширити, са необходими **сукно и гайтани** за войнишките униформи и шинели. Поради това с нови фермани властта дава гаранции на българите в подбалканските градове Сопот, Карлово, Калофер, Габрово, Търново и др. да развият **тъкачеството**. За да се гарантира качеството на продукцията, българските занаятчии са принудени да усъвършенстват и производствената техника в своя занаят. Така от Европа е прекопиран „чаркът“, с който се преде по-лесно и по-качествено вълната, преди тя да се изтъче в платно. Съответно в договорените срокове българските тъкачи също предават произведената продукция, която се заплаща от държавната хазна. Само през 1842 г. на българските тъкачи е възложена задачата да произведат 1 млн. аршина аба, която да се изкупува по „42 пари аршина“. Ясно е следователно, че и в този сегмент на бъл-

¹⁴ В Пловдивски санджак българи отглеждали 1 420 000 овце, от което при продажбата печелели по 56 800 000 гроша, плюс 215 000 кози, от които печелели при продажбата 6 450 000 гроша. В Сливенски санджак се отглеждат 1 022 000 овце, от които при продажба се печелят 40 880 000 гр., плюс 205 000 кози, от които се печелело по 6 150 000 гр. (Вж. **Тодев**, Ил. Българското национално движение в Тракия (1800 – 1878). София, 1994, с. 37).

гарското общество започват да се оформят хора с пари, а оттам и личности с нови интереси и намерения за бъдещето.¹⁵

За въоръжаването на османската армия с огнестрелно оръжие е необходимо производството на метал. За целта със специални султански фермани през втората половина на XVIII и XIX век гр. Самоков е превърнат в главния железодобивен център на империята. Там са изградени 32 **мадани** – пещи за топене на желязо. Първоначално осигуряването на дървата за топенето на рудата се осигурява чрез ангария на населението. След 30-те години обаче селяните от района на Ихтиманска Средна гора се вдигат на колективна борба срещу ангарията. В последна сметка тя е отменена. Необходимият дървен материал за горенето започва да се закупува от българските селяни. А готовото желязо също се продава. Обикновено то е транспортирано до гр. Сливен. Там възникват най-добрите тюфекчийски работилници за производство на цеви за пушки, револвери и хладно оръжие за войската. Така че и от тази дейност също започва да се печели добре, включително и от българите. Защото те продават дърва на маданите, а българите от тюфекчийския занаят печелят от продажбата на произвежданото оръжие.¹⁶

С разгръщането на споменатите наистина мащабни производствени дейности постепенно възниква необходимостта и от създаването на нови транспортни средства. Предприемчиви българи се ангажират с **кираджийството**. Те създават големи собствени кербани от по 50 – 70 коли (каруци). Теглени главно от биволи и коне, тези хора започват да транспортират с тях произвежданата стокова продукция от селищата, в които тя се създава, до Одрин, Солун или Истанбул, където се превръща в добре заплатена стока. За да получи по-голяма полза от своето бавно отваряне към света, Османската империя започва да организира и големи ежегодни панаири, като Узунджовския, Неврокопския и др. По време на тяхното провеждане там пристигат и търговци с европейски стоки. Панаирите продължават по една седмица. А кираджиите пренасят най-голямата част от стоката, която българските производители и търговци предлагат на чужденците.¹⁷

По време на пътуванията си из Османската империя и при участието си на панаирите производителите, търговците – българи, наблюдават как живеят техните единовърци в различните части на народното землище. Общуват с тях, защото нощуват в българските крайпътни ханове. Разме-

¹⁵ Снабдяване на новосъздадената войска с облекло (Вж. **Документи** за българската история. Т. III. Документи от турските държавни архиви. Подбрал и превел: П. Дорев. Ч. I. София, 1940, с. 104).

¹⁶ **Николаев**, В. Големи минни предприятия с български работници в европейска Турция. – В: Рударството в Югозападна България и Югоизточна Македония. Сборник. София, 1953, с. 140 – 150.

¹⁷ **Генчев**, Н. Българско възраждане. София, 1988, с. 78.

нят мисли както за съществуващите проблеми, така също и за бъдещите намерения. **Казано в обобщен вид, в хода на нововъзникналите стоково-парични икономически процеси в границата на Османската империя се задвижва единен общонационален търговски стокооборот. А на негова основа постепенно възниква българският национален пазар.** Хората от Добруджа, Мизия, Тракия и Македония вече се срещат. Те все повече намират общи мисли, чувства и емоции, с което се избистря онова, което може да се нарече „общобългарска чувственост“, „общ народен дух“, „единни представи за миналото, настоящето и бъдещето“.

В българското общество вече са налице **нови обществени сили.** Това са хората на стоковото производство, които притежават нова сила – парите. Занаятчиите се обединяват в съсловни организации, наречени „лонджии“. В рамките на всеки еснаф се налагат нов тип човешки отношения. Занаятчията стокопроизводител вече по един начин трябва да общува със своите съратници от еснафа. От занаятчията се изисква вече ново мислене, когато трябва да възпитава и обучава своите калфи и чираци, за да произвеждат те качествена стока. Съвсем други отношения трябва да поддържа българският стокопроизводител, когато общува с доставчиците на суровини за неговото производство. Още по-различни са отношенията, които производителят трябва да поддържа с клиентите си. Тях трябва да предразположи, да ги убеди в ползата да купят неговата стока, за да се върне клиентът отново. Още по-различни отношения трябва да поддържа българският стокопроизводител с турската власт. С нея трябва да се водят търговски преговори, да се постига споразумение за количества и цена на продукцията. Българският стокопроизводител трябва да умее вече по нов начин да общува и с чуждестранните търговци, изнесли произведенията си на големите панаири в империята.¹⁸

Всичко това означава, че през първата половина на XIX век постепенно у българина настъпва коренно преобразяване. **Той се превръща в предприемач, в частен собственик – стокопроизводител, който ежедневно е в конкуренцията на пазара. Това налага той да мисли всеки ден активно, да задвижва, да контролира и да усъвършенства собствената си мисъл, манталитет и култура, за да има успех новата стопанска инициатива.** Това вече е нов тип човек. Той напуска пасивната позиция на своите предци, чиято основна цел максимум през миналите десетилетия винаги е била биологичното оцеляване. Този предприемчив човек вече може сам да планира своето бъдеще. Той разполага със средства, за да разширява производството си. За да го увеличава по-бързо, на него са му необходими и „безплатни работни ръце“. На тази основа през XIX век рязко се увеличава и раждаемостта в българските семейства, които са въввлечени в новите динамични стоково-парични отношения. Бъл-

¹⁸ Митев, Тр. Българознание. с. 302 – 303.

гаринът – частен собственик и стокопроизводител, вече има потребност от нови знания и ще мисли какво образование да се даде на неговите деца, защото те трябва да познават историята, аритметиката, географията, астрономията, доброто писане и пр., за да бъдат още по-ефективни в своята практическа дейност.

Аналогични промени настъпват и в българското село след ликвидирането на спахилъка там през 30-те години на XIX век. Селянинът там също започва да купува повече земя, а излишъка от продукция – да изнася на пазарите за продан. Така че стоково-паричните отношения настъпват и в селото. Ето на тази основа от втората половина на XVIII и началото на XIX век в българските земи настъпват качествено нови промени в облика на българското общество. Българите започват да мислят все по-едносъщностно, по-модерно, с по-голямо самочувствие. Няма как тези процеси да не доведат до цялостно усъвършенстване на равнището на българската народност. При новите условия тя започва, макар и бавно, да прераства в българска нация.¹⁹ Защото оцеляването поединично вече е отминал етап, характерен за народността от времето преди XVII век. Хората започват да си поставят нови, колективни цели за постигане – едно от най-важните проявление на зараждащото се единно национално политическо мислене. А формирането на националната реалност неизменно води до осъзнаването и на важни специфики в интересите на тази нова общност в сравнение с околните народи. **Така възниква обективната икономическа и социална основа, върху която поклъват и идеите на българското национално политическо мислене – основата на ранния български национализъм.** В тази връзка един от най-добрите познавачи на тази проблематика – проф. Николай Генчев, отбелязва следното: **„Когато българското общество изпитва като цяло гнета на чуждото робство“, тогава „пробуждащият се буржоазен национализъм отговаря на интересите на цялото общество и представлява могъщо оръжие за националната еманципация“.**²⁰

Формиращите се стоково-парични отношения и производните на тях социални сили в българското общество не възникват като с магическа пръчка в напълно развит вид, поради което неизбежно преминават през няколко фази на зараждане, развитие и напредък. На базата на тази обективна и естествена логика, по която еволюират новите икономически процеси и производните им обществени сили, съответно националните идеи – основата на ранния български национализъм, също **не „изскачат“ внезапно**, в напълно избистрен вид, върху българската обществена сцена. Напротив, паралелно с възмъжаването на националното тяло постепенно се появяват, добавят, натрупват, а след това и утвърждават

¹⁹ Генчев, Н. Цит. съч., с.303 – 321.

²⁰ Пак там, с. 92.

трайно една след друга различни, но все важни и нови национални идеи. В своята цялост те в един момент ще дадат облика на ранния самозащитен български национализъм от Епохата на възраждането, който ще придобие сравнително завършена форма на самобитна национална идеологическа платформа.

Българската политическа наука обаче все още не е проучила добре тази проблематика със спецификата на своя изследователски инструментариум.

Поради това тук е редно да се каже, че ранните наченки на национализма ние откриваме в постиженията на първия български център, свързан с появата на модерната политическа мисъл от Епохата на възраждането, – Атонския български политически център. Там, в българските православни манастири „Хилендар“ и „Св. Георги Зограф“, израства Паисий Хилендарски – ранният идеолог на българското национално теоретично политическо мислене.

При подхода към този същностен проблем автоматично възниква логичният въпрос защо. Защо основата на българското национално мислене не възниква в такива големи градове по българските земи, като Велико Търново, Пловдив, София, Варна, Видин, Русе, които при това се ангажират рано с новите стоково-парични отношения? Съответно и появата, а и постиженията на буржоазията там личат много по-отчетливо. А националното мислене потръгва от един от най-отдалечените манастири от българското землище. Първата причина трябва да се търси във факта, че споменатите големи български градове са важни центрове на турската административна власт. Следователно там опеката над българите е била винаги много по-голяма, което е задържало стартирането на новите обществени инициативи. Освен това тези градове са и седалищата на гръцките владци – друг опекунстващ фактор върху духовния живот на българите до средата на XVIII век. Докато обстановката в българските манастири на Атонския полуостров е коренно различна.

С напредъка на Европейското просвещение манастирите на Атон постепенно стават привлекателен център и за редица видни европейски учени. През различни години там са пребивавали френският учен Пиер Белон, секретарят на английското посолство в Истанбул Пол Рико, два пъти на Атон гостува видният руски учен от XVIII-то столетие Василий Барски и т.н. При своите пътувания те проучват старините на гръцката древност, византийската и българската история. (По време на едно подобно посещение от Атон е отнесено знаменитото евангелие, създадено по заповед на цар Иван Александър, известно днес на света вече като „Лондонското евангелие на Иван Александър“.) При тогавашните трудни и рисковани условия за пътуване тези хора пристигат на Атон и остават там с месеци. Общувайки с българските монаси, те внасят нови идеи, които са актуални вече за европейското обществено мислене. Все в този дух

работи и бележитият гръцки просветен деец Евтений Вулгарис. Сам италиански университетски възпитаник, през 1753 г. той открива т.нар. „Атонска академия“, в която се преподават и светски науки. **Така че в тишината на монашеските килии постепенно навлизат и европейските идеи на Просвещението и науката с новите представи за ролята на човека, светското знание и инициативността на общностите.**²¹

С оформянето на замогващите се представители на първите български буржоазни поколения богатите хора постепенно си формират и нови навици. Появява се модата към името на човека да се поставят „авторитетни“ добавки. Най-масово използвана е титулатурата **„хаджия“**. Всъщност хаджиите през Възраждането са били два вида – голям и малък хаджия. Голям е този богат българин, който поне веднъж в живота си е посетил гроба Господен в Ерусалим. А малък хаджия е онзи, които е бил на поклонение в атонските български манастири. И така, продали на държавата произведената през годината стока, през октомври богати българи от всички краища на родната земя започват да посещават атонските български манастири. Тъй като и тяхното пътуване е било тежко, там те оставали по седмица-две. По данни от Кондиката на Зографския манастир през XIX век там са гостували над 70 000 богати българи.²²

По време на престоя си на Атон, тъй като тези хора са от Добруджа, Мизия, Тракия и Македония, на практика те образуват нещо като „импровизирани народни събрания“. В продължение на седмици те обменят опит, обсъждат настоящето, сравняват начините, по които се действа в различните райони, и т.н. **По този начин процесът на вътрешнонационално сцепление и сглобяване на все по-единно българско национално мислене естествено продължава да напредва.** Този процес на успоредяване в мисли и намерения няма как да не е оказвало влияние и върху монасите в светата обител.

Нещо повече, тъй като поклонниците в българските манастири на Атон през XVIII век са богати хора, те задължително правят и дарения на монашеските братства. И точно тук е особено интересна фактологията, свързана специално с отец Паисий Хилендарски. Той е роден през 1722 г. в Банско. Произхожда от един от най-богатите и напредничави родове в тази част на страната. За това разполагаме с преки доказателства. Например по-големият брат на Паисий – хаджи Вълчо, се превръща в един от най-големите благодетели на Зографския манастир. Със свои лични средства той построява т.нар. „Банско крило“ на манастира. Това е една огромна сграда. Стените ѝ са дебели по 1 метър, дължината ѝ е 60 метра, а етажите са 5. Освен това, за да облекчи поклонническото пътуване, от Банско до входа на Атонския полуостров хаджи Вълчо построява със свои

²¹ Христов, Хр. Паисий Хилендарски. Неговото време, живот и дело. София, 1972, с. 20 и сл.

²² Пак там, с. 29.

средства на всеки 30 километра и по един хан. За да може да реализира подобно дарение, това означава, че хаджи Вълчо е бил наистина много богат човек.²³ Така че, освен всичко друго, Паисий, очевидно, произхожда лично от богато българско семейство, в което тенденциите на Новото време вече са дали изключително впечатляващи резултати.

Следователно всички тези данни показват, че в атонските манастири Паисий се оказва в изключително благоприятна вътрешнообщностна среда. В нея проникват идеи от Европа, ежегодно се събират импровизирани народни събрания, таксидиотите ежемесечно носят новини за онова, което вълнува българите. А в допълнение на всичко това самият Паисий Хилендарски произхожда от един от най-успелите родове, който се възползва от новите стоково-парични отношения в границите на Османската империя. Това са основните фактори, изиграли ролята на обективни и субективни причини, поради които именно в манастира „Св. Георги Зограф“ Паисий завършва своя труд „История славянобългарска“. **А тя ще се превърне в новата теоретична основа и главен ориентир за насоките на българското национално политическо мислене в перспектива, в резултат и солидна база за ранния самозащитен български национализъм.** Неслучайно проф. Николай Генчев по този въпрос обяви навремето своята категорична констатация: **„Паисий интерпретира миналото в силно националистичен и романтичен дух“.**²⁴

Основите на неговата качествено нова политическа мисловност в ранното българско общество ние естествено откриваме в текста на съчинението **„История славяноболгарская“**, която е завършена **през 1762 г.** След това Паисий сам я разнася из българските земи, за да бъде преписана и пазена и от други грамотни българи. Така, по примера на българските апостоли от епохата на християнизацията, преодолявайки всички трудности на „пешото движение из империята“, авторът сам тръгва между народа, за да намери онази социална база, която е готова да прегърне идеите на ранния просвещенски български национализъм.²⁵ Пръв през 1765 г. в Котел го преписва поп Стойко Владиславов – бъдещият епископ Софроний Врачански. А примерът му е последван от десетки други, като до нас са достигнали над 40 преписа на Паисиевата история.

Внимателният анализ на текста в „Историята“ показва нещо много важно: формално Паисий пише труд като автор, който иска да възкреси истината за миналото. На практика обаче в нея той се изявява преди всичко като политически теоретик на Новото време. Там по същество се ражда автор, който сътворява сбора от онези ранни политически идеи, които ще положат основата на светската доктрина за същността, ползите и логиката на **национално полезната** политика. А това е началната азбу-

²³ Пак там, с. 30.

²⁴ Генчев, Н. Цит. съч., с. 89.

²⁵ Пак там, с. 89.

ка на всеки самозащитен национализъм като система от рационални идеи за правилно отстояване на трайните интереси на собствената нация. Особено ако тя се намира в българските условия – липса на собствена държава, пълно политическо безправие и всевъзможни изстъпления на отговорни и неотговорни фактори в Османската империя.

Още в предговора на труда си Паисий подхваща и дава обяснение на един от важните въпроси, който вълнува българите в средата на XVIII век: защо гръцката нация е по-напред в своето развитие от българската. Така е, обяснява авторът на „Историята“, защото гърците са **„по-политични“**.²⁶ Тук внушението на автора е пределно ясно: защото те по-рано са се научили да формулират и реализират политика, чрез която да защитават своите интереси. Следователно добре разбраната национална политика е средството, чрез което този народ е постигнал забележителните си постижения в сравнение с българите: гърците са успели да запазят гръцката Патриаршия в Истанбул; из всички български епархии служат гръцки владии; на Атон се създава академия, която да обучава младите гърци в светските науки. Оттук основният извод, към който клони анализът на Паисий, е очевиден: в условията на разлагащата се Османска империя като жизнена необходимост, очевидно, се явява необходимостта българите също да разработят своя полезна национална политика.

Паисий обаче вече си е формирал ясна представа, че политиката сама по себе си (т.е. всяка политика – политиката изобщо) не може да носи ползи за народите. Народите печелят само от „полезната за тях политика“. И оттук той прави следващия важен принос – за възможностите на своето време: Паисий изяснява някои от най-важните условия, които позволяват на народите да произвеждат „полезна“ политика за своите национални интереси, и съответно се аргументира с няколко конкретни примера.

Първо, гръцката национална политика е полезна за този народ, защото гърците са **„по-мъдри“**. Под това авторът разбира, че те вече са усвоили и светското знание. Затова са станали и по-умни („по-мъдри“). Между тях са израснали учени хора, които владеят и светските науки. Затова гърците вече не робуват слепешката на библейската догматика и не вярват в суеверията. Като мъдър народ те мислят по-рационално, по-прагматично, по-ясно за перспективата на своята нация. Следователно мъдростта, която дават светските науки, също е необходима и на българите, за да могат и те да се научат да формулират национално полезна политика.

На **второ** място, като изключително важен ресурс един народ да може да произвежда полезна за себе си политика Паисий сочи специфичните добродетели на националните водачи, т.е. **на лидерите**. Тук като илюстрация Паисий привежда примера с еврейския народ. След 66 г.

²⁶ **Хилендарски**, П. Предисловие к хотелшим читати и послушати написания в историцу сию (Вж. **Българско** възраждане. Христоматия. Цит. съч., с. 27).

пр.н.е. евреите са разселени от римската власт по целия свят. Въпреки това еврейската нация оцелява и без наличието на собствена държава, при това в продължение на повече от 2000 години. Защо и как? Защото те винаги са имали и имат добри лидери. Тях народите **„нарекоха (...) велики на земята“**, защото са показали уникална способност да бъдат **„търпеливи и незлобливи“**. Тези лидери не изпадат в паника, а търпеливо усвояват мъдрото учение как евреите могат да живеят в структурата на всяка нация като „незлоблив“ член на останалите народи. Така че благодарение на големите лични достойнства, които лидерите на еврейската нация имат, те компенсират голяма част от негодите на уникалната еврейска съдба. Такова е следващото внушение от текста на Паисий, защото лидерите все пак са тези, които разработват полезната национална политика.²⁷

Като **трето** важно условие за дефинирането на полезна за нацията политика Паисий сочи умението **политиката да се провежда последователно**, както и способността на народите да не се отклоняват в своето историческо битие, а да поставят и отстояват предимно собствените си интереси. Така Паисий изяснява първия фундаментален проблем на своето време, свързан със същността на националната политика, а именно какво представлява тя като инструмент за напредъка на всеки народ и кога националната политика е фактор за прогреса на съответното общество.²⁸

След това Паисий Хилендарски прави втората и може би най-важна крачка в своето теоретично начинание. Той изяснява фундаменталния въпрос за младата, едва прощаваща българска нация: А дали специално българите ще могат да разработят полезна за себе си национална политика? Това е изключително важен проблем, тъй като по негово време (втората половина на XVIII век) сред ранновъзрожденското общество вече са се оформили две диаметрално различни тези. Едната, която вече е придобила много голяма публична известност, се защитава от някои представители на младата българска буржоазия. Това са хора, завършили гръцки светски училища, ангажирани в стопанска дейност с гърци, при това без собствен политически опит. Та те били убедени, че по „обективни причини“ българите не можели, дори не били в състояние изобщо да си формулират и системно да провеждат успешна за себе си национална политика. И по тази причина тези българи започнали да се гърчечат.

Каква е основата (аргументационната база) на тази първа възрожденска политическа дилема, възникнала в ранновъзрожденското българско общество, с която се сблъсква основоположникът на българското национално политическо мислене?

Първият аргумент визира гърчещите се представители на младата българска буржоазия, които смятали, че тяхната политическа докт-

²⁷ Пак там.

²⁸ **Митев**, Тр. Възникване на светското знание за политиката през Българското възраждане. – В: *Икономически алтернативи*, бр. 2, 2005, с. 76 и сл.

рина е правилна, тъй като след 400-годишното османско владичество българите са загубили всичко от своята стара политическа опитност, традиции и културни постижения. През XVIII век те вече се проявявали като **„прости и глупави“**, в смисъл на един неук, неразвит духовно народ, който все още не познава изобщо светското научно познание. Това гъркоманско твърдение се доказвало с факта, че **„няма от них много търговци и книжовници“** – аргументи, които на пръв поглед имат някакви реални основания за онова време. В случая обаче фактите очевидно са гигантизирани от носителите на прозилитизма сред българите, защото те по същество се очертават и като първия противник на ранния просветен и самозащитен български национализъм.

Вторият аргумент е, че гърчеещите се сред младата българска буржоазия често защитавали своята политическа позиция публично, че българите не могат да разработват и реализират печеливша за себе си национална политика, защото те като народ нямали **„речи политични“**. Тук изразът на Паисий не е много ясен в съдържателно отношение, но очевидно той има предвид, че според гъркоманите между българите липсвали още специални съчинения, в които да се изпише спецификата на политическата реч. Най-вероятно се визира и отсъствието все още на добри оратори сред българите, които да използват в своите „речи“ добре шлифувана политическа терминология. Следователно на българите липсвал и специфичният инструментариум (политическата книга, политическата терминология, политическите оратори) – всичко онова, на чиято база се създават полезни „речите политични“ за защита и на българските национални интереси.

Третият аргумент, че българите не могат да разработят и реализират полезна за себе си национална политика, гърчеещите се търсят в самия начин на живот на народа през XVIII век. В рамките на своя хилядолетен бит българите не били мореплаватели, които общуват редовно с външния свят; не били и търговци, които излизали на големите световни пазари. Българите през XVIII век били **„прости орачи и копачи, и овчари и прости занаятчии“**. Тази им особеност ги затваряла трайно в границите на вътрешнонародностното географско пространство. Те не поддържали постоянни и активни контакти с напредничавите народи. А при липсата на общение и познаване на онова, което става в Европа, не било възможно да се формира и умението българите да си разработват и реализират полезна национална политика.²⁹

Точно с разгрома на тази първа антибългарска политическа доктрина се заема Паисий в своята работа. Авторът на „Историята“ повежда първата национално отговорна политическа полемика в новата история на нашия народ. В нейния ход той защитава една диаметрално противо-

²⁹ Хилендарски, П. Предисловие... Цит. съч., с. 27.

положна политическа теория. В своята дълбока същност тя отразява разбиранията на родолюбивата ранновъзрожденска част от българското общество. За целта Паисий дефинира цяла поредица солидни политически аргументи, които в своята цялост оформят съдържанието **на втората – национално отговорната, политическа доктрина – за ролята на просветените българи през Епохата на ранното българско възраждане**. За да не бъде неговата доктрина абстрактно умопостроение, той базира изложението на своя национално отговорен политически анализ върху аргументацията, с която си служат гъркоманите.

Най-напред Паисий отрича и отхвърля безапелационно схващането на своите политически опоненти, че поробенят български народ едва ли не е „обречен“ на „вечна“ политическа безпомощност, в смисъл, че поради някакви „обективни“, напълно непреодолими и независещи от народа обстоятелства той изобщо не е в състояние да си разработи и реализира национално отговорна и полезна за себе си политика. Напротив, Паисий смята и доказва убедително, че това е най-голямата политическа заблуда на неговото време. За да защити изчерпателно своята нова и коренно различна национално отговорна политическа доктрина, Паисий привежда серия логични и убедителни аргументи. **Благодарение на тях в българското духовно пространство е спечелен първият политически дебат на Новото време. Именно той прокарва идейното трасе, по което ще се движи в перспектива ранният български неагресивен, но подчертано самозащитен национализъм.**

Защо може да се направи такъв извод?

Първо, полемизирайки с гъркоманите, авторът на „Историята“ за дава провокативния въпрос приемаме ли за вярна тезата, че гърците са „по-политични“ и със своята мъдрост те печелят повече от нас, българите. Но каква полза са имали специално българите от това някога? Примерно след XV век, когато структурата на българската църква е предадена под върховното управление на гръцкия патриарх в Истанбул. Какви конкретни придобивки могат да се посочат в това направление за общия духовен живот между българи и гърци, за да се оставят българите и в перспектива гърците да направляват развитието на нашия народ, включително и при новите политически процеси, обхванали разлагащата се Османска империя. Основният извод на Паисий е, че българите нищо реално не са получили от гръцката национална политика и мъдрост.

На **второ** място, в политическия си дебат с доктрината на гъркоманния Паисий поставя още по-сериозния теоретичен политически проблем: А дали всичко, което някои лековерни българи наричат „мъдра политика“ у гърците, наистина е истинска „политика“? На базата на този дискуссионен проблем Паисий прави великолепно разграничение между истинската политика като колективни идеи на народа за практическа дейност с цел защита на трайните национални интереси и нейния анти-

под – псевдополитиката, или лъжеполитиката – злоупотребата с явлението политика. Така още преди 250 години Паисий прави аргументирана диференциация между цивилизованото разбиране за национална отговорна самозащитна политика и политическо вероломство. Той оприличава на политически цинизъм този дефектиран тип политики, които прокарват чуждите интереси за денационализацията на народите и за задържане на тяхното собствено развитие. Ето защо Паисий пише категорично, че много от гърците, които българите гъркомани смятат за сериозни и мъдри политици, са само **„сегашни хитреци (...) А ти ги имаш за почест и чудиш се у них, и влачиш се на нихен език и обичаи“**³⁰. Така в тази част на своя политически трактат Паисий разобличава политическото невежество на онези българи, които не са в състояние да разграничат истинското явление „полезна политика“ от политическото интригантство и от вероломството и безскрупулната дейност, които се прикриват зад фасадата на националната политика.

На **трета** позиция в сложния дебат, поведен от Паисий по проблемите на полезната национална политика, авторът обобщава поредица факти, които доказват още по-категорично неговата диаметрално противоположна представа за истинската национално отговорна и полезна политика. За да онагледя възгледите си, авторът на „Историята“ отново се обръща към практиката на фанариотите, тъй като главната му цел все пак е да обори, да отрече, а след това и да елиминира гъркоманската политическа доктрина от българското ранновъзрожденско духовно пространство. Поради това той говори, че от тяхната политическа дейност не само че няма никаква полза, но тя е и много вредна, защото тази псевдополитика е и стремеж за грабеж на българите, тя е път, по който се влиза в грях, и затова гръцките лъжеполитици са **„неправедни“** хора и християни.

Като **четвърти** основен аргумент, че българите не са обречени на вечна национална политическа безпомощност, Паисий търси в специфичните естествени народностни добродетели на своите съвременници, в онези техни безспорни достойнства, които съществуват, без обаче те да са обобщени и превърнати в основа за ново национално политическо възпитание и мислене, за да се появи и полезното организирано практическо действие. И в това направление Паисий също привежда безспорна аргументация. Българите са много по-трудолюбиви от гърците. Те не са така горделиви като елините. Българите са много гостоприемнен народ. **„Всекиго в свой дом принимают и гасяют“**, пише авторът на „Историята“. Така че те са много по-отзивчиви към проблемите на другия човек. Това ги разкрива като много по-състрадателен народ в сравнение с гърците. Те **„даруют милостиню кой у них просит“**³¹, обобщава Паисий. Така той

³⁰ Пак там.

³¹ Пак там.

доказва, че в българския национален характер се съдържа най-важното – уважението към човешкото същество, доброволната грижа и ангажираността при разрешаването на проблемите на себеподобните, а това са най-важните черти и качества на всеки национален характер. Те също са фундаментална предпоставка, за да могат българите на тяхна основа да се научат да формулират и провеждат в бъдеще полезна за себе си национална политика.

Като **пети** довод за обосноваване на своята нова, изцяло оптимистична политическа теория за бъдещето на българската национална политика Паисий сочи успехите, постигнати в миналото от славните български царе и патриарси, т.е. от политическите постижения на онези, които са създали българската държава, управлявали са я успешно векове наред и многократно са превръщали България в решаващ фактор на Балканите. **И точно тук, в изложението на Паисий, изпъкват онези безспорни аргументи, които разкриват най-ярко наличието в неговото съзнание на онова, което може да се определи като градивен национализъм, изразен в представата за собствено величие, слава и безспорни предимства на българите,** т.е. велики български постижения, които, ако се имат предвид и в бъдеще, няма как да не се разработи национално ползвателна българска политика. „Или българите не са имали царство и държава? – пита авторът. – Толкова години са царували и са били славни и прочути по цялата земя и много пъти са взимали данък от силни римляни и от мъдри гърци. И царе, и крале са им давали своите царски дъщери за съпруги, за да имат мир и любов с българите. От целия славянски род, най-славни са били българите, първо те са се нарекли царе, първо те са имали патриарх, първо те са се кръстили, най-много земя те завладели. Така от целия славянски род били най-силни и най-почитани и първите славянски светци просияли от българския род и език. (...) И за това българите имат свидетелства от много истории, защото всичко е истина за българите“³².

Изводът и тук се налага от само себе си: Паисий подсказва, че в богатите български политически традиции от миналото също се корени мощен информационен ресурс за разработването на ефективно национално политическо мислене в Новото време. Внушението на Паисий тук също е очевидно: практическият въпрос при българите е да повярват на своите традиции, да ги изучат и да ги следват и в бъдеще, като задължително издигнат и своето самочувствие. Защото всяка нация гради своя нов облик, като стъпва върху постиженията на народността. Националното мислене обаче е преди всичко надграждане. То се отличава от народностното чувство с високото личностно самочувствие на човека, който при наличието на парите мисли с перспектива; националното мислене

³² Пак там, с. 26.

се отличава с ясното съзнание за своите конкретни предимства и възможности в сравнение с онова, което демонстрира околният свят; националното мислене е преди всичко стремеж да се изоставят ненужните консервативни традиции от миналото и да се намерят нови форми и средства за функционирането на битието. Това е маята на ранния самозащитен български национализъм.

На тази основа Паисий реално полага основите на онова, което днес в политическата наука се нарича **„национална политическа култура“**. В неговите възгледи тя се явява като първата сравнително хармонизирана система от взаимно свързани идейни ценности, практически разбирания и правила на мислене и действия, които трябва да се възприемат и да се притежават от цялата нация, за да се осъществи преходът от средновековния тип човек – градивото на народността, към личността на Новото време – представителя на нацията.

В това направление, на **първо място**, с цялостния текст на своя труд Паисий налага представата за **основните ценности** в националната политическа култура на българите, които трябва да се уважават и защитават последователно. Като най-значими ценности той защитава две – обичта към своя народ и неговите чисто човешки добродетели, налични през XVIII век. И ясното разбиране за богатата система от наследени ценности в българската народностна култура от времената на старата българска държавност. По този повод Паисий пише най-разтърсващата си провокация към онези, които не ценят ценностната система на българската национална политическа култура: **„О, неразумни и юроде! Поради что се срамиш да се наречеш болгарин? И не четеш на свой език и не думаш“?**³³ Този зов ще се превърне в стратегическа мотивация за уважение на ценностите, които българинът ще търси у себе си и ще защитава в хода на разработването на национално отговорната си и полезна политика през Епохата на възрождането.

На **второ място**, в ранната Паисиева схема, която откриваме в текста на „Историята“, във връзка с онова, което днес наричаме „национална политическа култура“, се различават ясно и **основните принципи**, с чиято помощ най-добре би могло да се защитават важните ценности на националното мислене. Сред най-съществените принципи на ранния самозащитен български просвещенски национализъм Паисий внушава: последователност при защитата на националните интереси и политическите ценности; неотстъпчивост пред чужди, вредни пропаганди; убеденост, че това е единствено правилният път (че друг няма), за да може стартиращата българска нация да постигне онова, което са завоювали вече нейните съседи. Само при спазването на тези принципи ценностите ще могат да преобразят мисленето на българите.

³³ Пак там.

На **трето** място, като важен елемент, който се открива в съчинението на Паисий Хилендарски, също съотнесим към съвременната представа за национална политическа култура, е изтъкване на значението на **знанието, и още по-точно – на политическото знание**. Най-напред българите да знаят що е това, което се нарича политика? Кое не е политика в цивилизования смисъл на думата и защо? И на следващо място знанието, което може да се получи от учението, чрез книгите. **„Твърде много обикнах българския род и отечество – пише Паисий – и много труд употребих да събирам от различни книги и истории, докато събрах и обединих историята на българския род в тая книжица за ваша полза и похвала. Написах я за вас, които обичате своя род и българското отечество и обичате да знаете за своя род и език. Преписвайте тази историйца и платете, нека ви я препишат, които умеят да пишат, и пазете я да не изчезне“**³⁴. А за да доаргументира този елемент от своята ранна представа за необходимото знание в структурата на националната политическа култура, Паисий прави сравнително пълна за възможностите на своето време реконструкция на българското историческо минало от епохата на Първата и Втората българска държава.

Така се ражда „библията“ на ранния самозащитен просвещенски и градивен български национализъм. „История славянобългарска“ скоро ще обиколи цялото родно землище и ще окаже колосално влияние, за да може българинът не само да излезе от четиристотингодишния си икономически застой, но и да разчупи оковите на духовната си изостаналост. От там ще потръгне процесът на все по-активно обогатяване на националната политическа мисловност. Благодарение на многогодишния събирателски труд и съзнателното самостоятелно осмисляне на проблемите Паисий полага фундамента на българското политическо модернизиране през Епохата на възраждането. От него тръгват усилията да се възстанови истината за българския държавнически опит през Средновековието. Така атонският политически мислител за пръв път подсказва на своите съвременници – българите, че съдбата на модерните нации не зависи от волята на Всевишния, както проповядват Библията и гръцките владци по родните градове и села. От Паисий тръгва разбирането между българите, че не някакви извънземни ирационални фактори, а мъдрото мислене, разумните дела на обикновените хора създават условията за напредъка на нацията. За целта обаче са необходими умения за рационално осмисляне на онова, което е най-важно за всеки народ, а на това умение учи преди всичко знанието за същността на политиката, рационалното политическо мислене. Паисий показва, че българската нация има бъдеще само ако се научи сама да създава и реализира мъдра политика.

³⁴ Пак там.

В това на практика се състои епохалната историческа заслуга на **първия център на модерната българска политическа мисъл – Атонския**.³⁵ Там благодарение на високото личностно развитие на Паисий са положени основите на градивния самозащитен български национализъм. Защото във всичко, писано от автора, няма нито намек дори българите в бъдеще да доминират над други народи, да претендират за присвояване на тяхната култура или землище, т.е. българите да поведат агресивна, конфликтна политика със своите съседи. Всичко, написано от него, се отнася до това как да се защити своето, без от това някой от „чуждите народи“ да пострада; с какви средства да се гарантира възходът на своя народ; как този народ да стане също достоен за уважение от съседите си. **В този смисъл може без преувеличение да се направи изводът, че в зората на Българското национално възраждане Паисий Хилендарски изиграла за българите ролята, която Николо Макиавели изпълнява за европейците.** Защото по същия начин Паисий подсказва как чрез разумното мислене на простосмъртните хора нациите и държавите могат да напредват в своето развитие.³⁶

И най-накрая е редно да се поясни и още един частен подвъпрос, свързан с полагането на идейните основи на ранния самозащитен български национализъм. **Никъде в „История славянобългарска“ авторът не използва политическото понятие „нация“.** Основно там се борави с термини като „народ“, „род“, „славянски род“. Това е леснообяснима реалност, защото в средата на XVIII век, когато Паисий пише своя труд, понятието „нация“ все още не се е наложило трайно в политическата лексика на Балканите. Да не се забравя, че когато се пише „Историята“, все още не са победили нито Американската, нито Френската буржоазнодемократична революция. Тоест в света нацията като главен преобразуващ фактор на средновековните феодални политически системи все още не се е утвърдила като символ на новото, на промяната и прогреса. Това ще стане в края на XVIII век, а от самото начало на XIX век и българската политическа мисъл ще възприеме и въведе в употреба и понятието „нация“...

Литература

1. **Българско възраждане.** Христоматия. Съставители: Хр. Христов, Н. Генчев. София, 1969.
2. **Ваярга, Е.М., В. П. Волгин и др.** Всемирная история. Т. V. Москва, 1958.
3. **Генчев, Н.** Българско възраждане. София, 1988.
4. **Георгиева, Цв.** Еничарите в българските земи. София, 1988.
5. **Гюлхански Хатишериф.** 3 ноември 1839 г. – В: *ИБПЖ* – Извори, с. 21.

³⁵ **Митев, Тр.** Възникване... Цит. съч., с. 78 и сл.

³⁶ Пак там.

6. **Димитров**, Стр., Кр. Манчев. История на балканските народи. София, 1971.
7. **Документи** за българската история. Т. III. Документи от турските държавни архиви. Подбрал и превел: П. Дорев. Ч. I. София, 1940.
8. **Митев**, Тр. Възникване на светското знание за политиката през Българското възраждане. – В: *Икономически алтернативи*, бр. 2, 2005, с. 76 и сл.
9. **Митев**, Тр. Българознание. История и теория на българския народностен характер. София, 2015.
10. **Николаев**, В. Големи минни предприятия с български работници в европейска Турция. – В: Рударството в Югозападна България и Югоизточна Македония. Сборник. София, 1953, с. 140 – 150.
11. **Потьомкин**, В. П., С. В. Бахрушин и др. История на дипломатията. Т. I. София, 1961.
12. **Сказкин**, С. Д., Н. А. Смирнов и др. Новая история. Т. 1. М. 1. 1964.
13. **Тодев**, Ил. Българското национално движение в Тракия (1800 – 1878). София, 1994.
14. **Хатихумаюн**. – В: *ИБПЖ – Извори*. Съставители: Д. Дойнов, М. Тодорова, Р. Крушева. Варна, 2000, с. 26 и сл.
15. **Хилендарски**, П. Предисловие к хотещим читати и послушати написания в историцу сию. – В: *Българско възраждане*. Христоматия, с. 27.
16. **Христов**, Хр. Паисий Хилендарски. Неговото време, живот и дело. София, 1972.
17. **Чауш**, Али. Подробно описание на османската държава. (Средата на XVII в.) – В: *История на българската държава и право – Извори*. Съставители: П. Петров и Г. Петрова. София, 2002.

НАКАРАЙ СВОИТЕ КОНКУРЕНТИ ДА ДЕЙСТВАТ СПРЯМО ВАШЕТО ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ЦЕНАТА

*Десислава КОСТОВА-ПИКЕТ**
*Иванка КОСТОВА***

Successful companies have a good understanding of who their competitors are, what they are good at and what they are not. Managers see this and instead of reacting directly to competitors' moves, they strategically determine where and when to respond. And they know how best to respond in order not to hurt customers or trigger a price war. When these insights and actions turn into an efficient competitive information system, it will result in a long-term competitive advantage and will stop losing money in ineffective price wars with competitors.

Всеки един играч се радва на едно или повече полезни предимства. Номерът е да използваш своята стойност, за да спреш да получаваш по-малко пари, отколкото можеш. Умните играчи разбират, че не трябва да участват в безумното конкуриране на цените. Те проучват своите пазари. Определят къде имат и къде нямат предимство пред своите конкуренти. Знаят къде и как да са конкурентни. И най-важното, знаят къде и как да не бъдат.

Конкуренцията е нужното зло в днешния бизнес. Прави бизнеса по-труден. Но ако трябва да сме честни, ще признаем, че съперничеството е полезно за пазара. Помага да запазим фокуса върху иновацията, полезността и стойността. Проблемът, който повечето от нас имат, е гледната

* Авторът е доцент, доктор, Калифорнийски университет – САЩ.

** Авторът е професор, доктор, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

ни точка. Злословим по адрес на конкуренцията. *Ние* се състезаваме честно, *те* мамят. Решаваме, че са или дяволски умни, или се държат нерационално. Изразходваме прекалено голямо количество енергия, като реагираме на конкуренцията. Избираме да гледаме на себе си като на жертви. Някак си рядко се замисляме, че конкурентите мислят за нас точно по същия начин, както и ние за тях.

Гледната ни точка относно конкурентността е обяснявана много относно деструктивното поведение, като например неистовото намаляване на цената. Гледната точка ни кара да задействаме ценовия спусък твърде често. Принуждава ни да влизаме в преговори, които трябва да избягваме. Трябва да променим гледната точка на безсилие и да я заменим с тази на увереност. Най-добрият съвет, който можем да отправим, е на повече от 3000 години. „Най-добрият генерал прониква в ума на своя противник“ – пише Лао Тзу в *Тао Те Чинг*. За да бъдем по-успешни в нашите пазари и с нашите купувачи, трябва да се научим да разбираме нашите конкуренти. Трябва да разберем какво правят, какъв може би ще бъде следващият им ход, защо може да го направят и какво мислят да правят в бъдеще.

Номерът, когато се конкурираш, е да не се поддаваш. Може би атакуват на място, където имаш какво да губиш, а те – какво да спечелят. Вместо това накарай конкурентите да действат на място или с клиенти, където имат какво най-много да загубят, а вие най-много да спечелите. По-този начин е по-малко вероятно да бъдете ошетени. Също така е по-малко вероятно да се води и унищожителна ценова война. За да се стигне до там, е нужна система от разбирания и точно реагиране на конкуренцията било то с противопоставяне на цените, или с публично известяване – важно е да се намалят загубите от ценовата надпревара.

„Интуит“ – една от десетте най-уважавани компании в списание „Форчън“ за 2007 г., направено с проучване, изгражда свой собствен софтуер за данъци и финанси. Вече говорихме колко ефективно е тяхното предлагане. „Маунтин Вю“ – компания, основана в Калифорния, продължава да доминира на собствените си пазари въпреки факта, че могъщият „Майкрософт“ измежду всички останали играчи е конкурент от години. През 90-те години „Майкрософт“ направиха неуспешен опит да купят „Интуит“. „Майкрософт“ е двадесет пъти по-голям от „Интуит“ и има достатъчно средства, за да преследва доходоносния пазар на „Интуит“. „Интуит“ обаче остава напред заради неотстъпчивото разбиране на нуждите на своите клиенти. Добри са в това да представят нискобюджетни базисни продукти. Добри са в обслужването на клиентите. Имат добри взаимоотношения с 200 000 счетоводители, влияещи върху покупателността. „Интуит“ прекарва значително време в това да предвиди какво „Майкрософт“ и другите конкуренти следва да направят. Опитват се да бъдат сигурни, че средствата за развитие са фокусирани в най-желаните области. „Инту-

ит“ разбират, че „Майкрософт“ ще продължат да се целят към малкия отчетен пазар. „Интуит“ са изработили няколко сценария, свързани с влиянието, което „Майкрософт“ могат да укажат. Това разузнаване позволява на „Интуит“ да продължи развитието си и предварителното представяне на нови продукти, което разбалансира „Майкрософт“. Използват пъргавостта като предимство. „Интуит“ са проникнали в ума на врага и са процъфтели.

„Интуит“ не само отговаря на „Майкрософт“, но и го изпреварва. Ако „Интуит“ беше на едно ниво с „Майкрософт“, щеше да загуби. Целта е да накараш „Майкрософт“ да те гони. И те го правят не с цени, а с безмилостни иновации и обслужване. Гъвкавостта и иновациите ограничават възможността на „Майкрософт“ да използва цената, за да си поправи път на пазара. Това е начинът да се справиш с конкуренцията. Това е перфектният пример как да използваш продукт и иновативно обслужване, за да си първи сред конкурентите, които не можеш да победиш в ценовата война. Ако трябва да използваш цената, за да се справиш с конкуренцията, не реагирай на нейните ходове. Помисли за начин те да реагират на твоите. Когато са взети мерки, се увери, че не е просто реакция, а добре обмислена стратегия, която се фокусира не върху победата над конкурентите, а върху отървяването от тях. Това е значима разлика. „Пйпълсофт“ и „Оракъл“ пробваха да се победят. И двете компании даваха големи отстъпки на клиентите, които купуваха техните високоценени софтуери, но и двете фирми претърпяха големи загуби. „Пйпълсофт“ загубиха битката, която „Оракъл“ спечелиха. Сега „Оракъл“ преследват САП. САП е много голяма фирма и реагира не с понижаване на цените, а с по-качествени продукти и обслужване. Това сега е умно.

ПРОБЛЕМЪТ НА ПАЗАРНАТА ЕЛАСТИЧНОСТ

Когато мислим да развиваме конкурентна стратегия, жизненоважно е да започнем с клиентите. Някои клиенти ще сменят своите доставчици заради цената, но няма да променят количеството стока. Това е едно от действията, което застава на пътя при използването на цената като оръжие за съревнование на развития пазар. Това води до ценова война, където единствените печеливши са клиентите. Клиентите придават вид, че биха сменили доставчика за по-евтин, но в същото време не купуват повече продукти. Когато конкурентите продължават да намаляват цените, за да накарат клиентите да купуват, те свиват своя приход и в повечето случаи премахват всякаква печалба. Проблемът е, че много мениджъри бъркат това действие с пазарната еластичност, където всъщност на пазарите ръстът е като резултат от ниските цени. Но не предлагат нищо в замяна на ниските цени.

Когато даваш отстъпка, отплатата би трябвало да получиш като нещо ценно заради отстъпката: давам – получавам. Всеки друг начин на използване на отстъпка просто редуцира прихода и елиминира печалбата. Понякога фирмата намалява цената, за да приключи поръчката. Но когато го прави, две вредни неща неизменно дават резултат. Първо, купувачите преговарят дори по-усърдно следващия път. Второ, компанията губи пари. Значи така, преди да използвате намаление на цените, помислете дали наистина клиентите ще купуват повече от вашите продукти и услуги. Ако не, фирмата може би ще е по-добре да не прави отстъпки и да разчита на по-доброто продаване на материалната стойност. В такъв случай е по-добре да създаде стабилна основа в процеса на продаване.

Както вече казахме, проучването на еластичността на цените цели да определи отзивчивостта на пазара при промяна на цената. Не е достатъчно за една компания да направи проучване на еластичността на цените от името на собствените си продукти. Освен ако компанията не счита отговорите на своите конкуренти за дял или пазар, ще липсва съществен елемент от анализа. Дори ако пазарът е еластичен, когато намаленията на вашите цени са равни с тези на конкуренцията, това обезсилва всякакъв пазарен ефект. Ако пазарът е нееластичен, както повечето бизнес към бизнес дялове са, потенциалът за печалба ще бъде пропилян.

Какво трябва да направи мениджърът, отговорен за ценообразуването? Първо, да разбере търсената еластичност на своите клиенти. Второ, да разбере стратегията на пазарене на купувача. Трето, да разбере и научи стратегиите на конкурентите. Без внимателно обмисляне всяка една от тези стратегии може да обезсили добрия план за действие.

ДИЛЕМА „ПРАЙСЪР“: ДА НАУЧИШ БОЛКАТА НА НАМАЛЯВАЩАТА ЦЕНА НА РАЗВИТИЯ ПАЗАР

Полезен начин да мислиш върху проблема е по аналогия на *дилемата на затворника*. Наричаме я Дилема „Прайсър“. Използваме модифицирана версия на решетката, базирана на такава, изобретена по-рано от професор Ричард Хамър, когато е бил в Бостънския университет. Дилема „Прайсър“ е повтаряща се игра, играеща се между два отбора мениджъри. Често се използва за обучение на мениджъри как да мислят за ценообразуването при развития пазар и за значимостта на споделянето на пазара по пътя.

Разделяме мениджърите на отбори и всеки отбор се състезава с друг отбор от избрана индустрия. Всеки отбор е заставен да създаде ценообразуващи решения за няколко рунда. Решението е да продадат продукт на висока или на ниска цена. Толкова просто. Отборите трябва да направят тези решения в няколко последователни рунда на играта. Отборът, който спечели най-много пари накрая, е обявен за победител. А резултатите понякога са доста изненадващи и брутални (Вж. резултатите на *Фигура 1*).

Фигура 1. Дилема „Прайсър“: Състезание по ценообразуване при развит пазар

Вашата Цена	Високо	+\$10	- \$20
	Ниско	+ \$30	- \$10
		Високо	Ниско
		Цена на състезателя	

Повечето мениджъри, след като погледнат *Фигура 1*, правят заключение, че за да максимизират печалбата, трябва да редуцират цената. Намаляването на цената води до \$30 печалба. За да се случи това обаче, конкурентите трябва да задържат цената висока. Ако това се случи в първата част на играта, конкуриращите се отбори биха загубили \$20. Биха били глупави да запазят цената си висока за следващия рунд (ние обаче виждаме точно това да се случва), тъй като това възнаграждава ниската цена на конкуренцията. Трябва бързо да изравнят ниската цена. Правейки именно това, и двата отбора са в такава позиция, че губят по \$10 на рунд.

Често ставаме свидетели на мениджъри, които играят тази игра и се разочароват, понеже искат да запазят цените си високи. Но умният конкурент ще спечели играта, като запазва цените ниски. Това е една от тренировъчните цели: да накараме мениджърите да разпознаят, че ако го направят по техния начин, могат да загубят спрямо умния конкурент. Основата на ценообразуването е нещо повече от това да се поддържат високи цени, то е също така за научаване как да се справяме с конкуренцията, която иска да използва ниски цени, за да придобие част от пазарния дял от вас.

Виждаме и много опортюнистично държание. Един отбор ще държи цените високи за рунд и ще ги намали за следващия. Тази стратегия се появява, ако отборите знаят, че краят на играта е надвиснал. Но за дълъг период на игра резултатите на опортюнизъм са същите: и двамата съперници намаляват цените и губят пари. Единственият начин, докато играеш играта да направиш пари, е като и двамата играчи държат цените си високи. Това изисква отдаденост, търпение и желание за избягване на краткосрочни опортюнистични печалби в името на дългосрочна пазарна стабилност. Това трябва да е истинската цел на развития пазар – пазарна стабилност.

Най-значимото в развития пазар е, че съревнованието на цени наистина няма смисъл. Всеки конкурент е в състояние да използва ценообразуването и е възможно да го направи, ако не мисли за последствията. Клиентите, които идват при вас заради ниските цени, сега ще отидат при конкуренцията, която оферира по-ниски цени. Ниските цени най-малко предоставят продължително конкуриращо предимство. Попитайте мениджърите на AT&T. През 2004 AT&T, която беше една от най-силните марки в света, получи 50% спад на рентабилността, след като ценово ефективен конкурент ги смаза с все още по-ниски цени. Въпреки предлагането на по-ниски цени AT&T продължиха да губят клиенти, предпочитащи други доставчици. Въпреки че имаше много причини, конкурентните цени на развития пазар бяха едни от най-важните елементи за провала на мощния AT&T.

За да се състезаваш успешно на развитите пазари, избягвай ценовата конкуренция, когато е възможно, но бъди склонен да позволиш на конкурентите да знаят, че си готов да отговориш на техните ниски цени. Това доста прилича на разпространяването на ядрено оръжие. Трябва да имаш собствено ядрено оръжие, за да възпира другите от използването на техните. Но доктрината за взаимно самоунищожение е доктрина, която има стойност само ако никога не е призована. По пътя се срещат рисковани политики, водещи до краен предел на безопасността. Намеренията на оръжията и заплахите са да държат конкурентите встрани от използването на средства. Доктрината работи при ядрени оръжия, както и при ценообразуването.

Друг способ за успешно съревнование е точно да идентифицирате и определите добавените продукти и услуги, подобрявайки ги заедно с купувачите, правейки ги фокус на вашия нов продукт и услуга. Точно това АМД избра да направи в компютърния микропроцесорен бизнес. АМД спечели и печалба, и пазарен дял, избягвайки ценовата надпревара, вместо да я насярчава. Вместо това заздравиха своите изумителни технически умения, като въведоха първият 64-битов процес две години по-рано от „Интел“. За жалост, и АМД, и „Интел“ показва някакво ниво на ценово съревнование, което е неизбежно заради големите изискванията на клиентите и численото увеличение на инвентари. Цел е да се разработят системи, които да очакват какво конкурентите биха направили и да опитат да смекчат щетата от тези враждебни ходове колкото се може повече.

РАЗВИВАНЕ НА КОНКУРЕНТНА ИНФОРМАЦИОННА СИСТЕМА

Когато пазарите се развиват, те стават все по-малко податливи на промените в цените. От друга страна клиентите стават все по-взискателни в това да окуражават доставчиците да смъкват нивото на цените. Разбира се, намират се такива конкуренти, които отговарят. Резултатът за индустриите и компаниите е главоломно понижаване на нетните печалби. Когато

това стане или когато това е очевидно, че ще стане в недалечното бъдеще, добре е да се приеме система, която по-добре да отговаря на изискванията на клиентите и натиска на конкурентите. Изграждайки здрава продажбена основа, това решава единия проблем; развивайки конкурентна информационна система, това решава другия проблем.

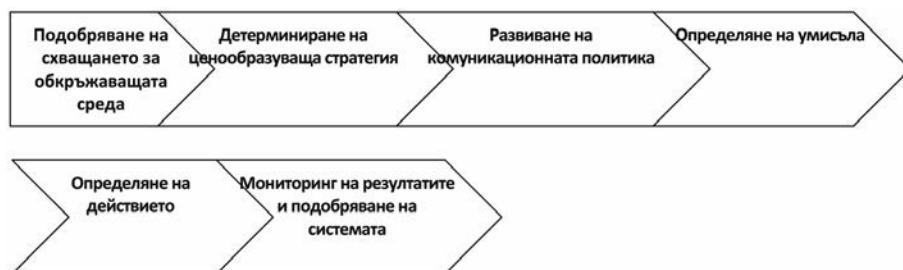
Тези системи са предназначени да направят сигурно, че вземането на решение за действие няма да доведе до неочаквани проблеми. Тези действия могат да отговарят на цените на конкурентите, да отговарят за ЗЗП, да обявяват публични изяви или да предприемат ценообразуващи действия спрямо клиентите и пазара. Проблемите могат да включват погрешното тълкуване на конкурентното действие, което от своя страна може да доведе по-скоро до продължителност, отколкото до прекратяване на ценовата война. Това може да накара купувачите да вярват по-малко, а търговците – да си платят скъпо.

Търговците смятат конкурентността за злодеяние, когато разберат за по-ниска цена от клиентите. Виждали сме много случаи, когато самите компании са си самото зло. Варират цени безконтролно и безотчетно или реагират на цени, излети от един или друг сегментен пазар. Накрая се борят единствено със себе си или накрая просто се паникьосват и отреагират на трюковете на търговските агенти.

Конкурентната информационна система не трябва да бъде сложна или да поглъща твърде много ресурси. Трябва да бъде методологична и завършена, ако ще е ефективна. Процесът цели да бъде сигурен, че всеки един от компанията кооперира и мисли еднакво.

Има шест стъпки към този процес на по-добро вземане на решение (Вж. Фигура 2).

Фигура 2. Конкурентна информационна система

Стъпка 1. Подобряване на схващането за обкръжаващата среда

Целта тук е да се уверите, че хората, които вземат решенията, имат точна представа за настоящата конкурентна среда. В това число се включват първичните конкуренти, тяхното финансово състояние, тяхната минала и бъдеща конкурентна стратегия и тяхната позиция спрямо

твоите таргет клиенти. Разбирането на пазарните условия включва цикличните, очакваните краткосрочни печалби и т.н. Разбери точното ниво на информация, като например кои конкуренти са актив за твоята полезност и кои печелят ЗЗП. Изследвай изявленията и интервютата, произтичащи от различните конкуренти. Следи за индикатори, сочещи промени в тяхната стратегия. Една добра база данни за конкуренцията може да даде ясна представа какво точно се случва на даден пазар и в частност с даден клиент. Някой отговорен трябва да следи и да обновява тази информация, за да може мениджърите да я използват при рутинните решения.

Направен е анализ на пазарен олигопол – двама конкуренти, които имат брутална ценова конкурентност. Това ценово съревнование е направено чрез посредници и всъщност е окуражавано от двамата доставчици, понеже са мислели, че това ще помогне на продажбите. Посредниците на едната фирма са правили публични изявления, касаещи агресивното ценово съревнование, което се случва по веригата. Посредниците на другата фирма, на които им липсваше систематичност и единство, за да чуят какво казват техните конкуренти, не успяха ефективно да отговорят и стабилизират цените си. Резултатът засегна и *двете* фирми, които загубиха много пари. Уверете се в това, че разбирате способността на конкурентите да налагат каквато и да е стратегия и тактика – понякога тя просто не заработва.

Стъпка 2. Детерминиране на ценообразуваща стратегия

Уверете се, че ценообразуващата стратегия може да бъде наложена в близките държави. Запомнете, че има само три ценообразуващи стратегии – замъглена, наказателна и неутрална. За който и да е продукт в неговия етап на производството стратегията ще се променя и ключът е в това да се реагира навременно. В глобален мащаб тази стратегия ще се изменя спрямо местните пазарни условия. Вземайки предвид тази стратегия, разпределяйте отстъпките на пазара, за да постигнете специфични пазарни цели. Това трябва да е основано на анализ от правилото „Приложи едно от трите прости ценообразуващи стратегии“. Най-важният елемент е да имаш контрол над която и да е от избраните стратегии. Също така е важно да имате дисциплината за постигане на резултати на всички нива в организацията. Не е никак добре да имате каквато и да е добра ценообразуваща стратегия, а след това паника по висшите етажи.

Стъпка 3. Развиване на комуникационни политики

Комуникацията с пазара е важна и може да помогне за избягването на ценови войни. За да бъдат успешни, компаниите трябва да водят политики за това какво хората казват на другите извън фирмата. Дори най-обикновени коментари, отправени към продавач на конкурента фирма в близкия фитнес, могат да бъдат в най-добрия случай неразбрани или в най-лошия – незаконни. Компаниите, които нямат вътрешни политики, са застрашени от това да изпращат погрешни сигнали, които могат да про-

дължат ценовите войни. Освен това, когато работниците комуникират с конкурентите по начин, който е противозаконен, фирмите, които нямат ефективна политика и обучение, могат да сметнат себе си за виновни за утрояване на щетите.

Политиката трябва да определи един основен говорител, който да представя цялата компания, когато става въпрос за представяне на позиция, свързана с конкурентността и ценообразуването. Ефективните говорители обикновено са ГИД, ГФД, ЕВП на продажбите и маркетинга. Който и да е избран, подкрепете ги чрез обучения, които са най-добре извършени от външни професионалисти, които ще им покажат какво и как да кажат. Пресата винаги следи за издънки, за да може да направи пикантни новините. Добре обученят говорител знае как да се придържа към становището и да не се поддава на множеството въпроси.

В същото време политиката трябва много ясно да дефинира кои са говорители за компанията, кои са тези, които *нищо* не трябва да казват на пресата, и да установи клирингова къща, която да отговаря на запитванията на журналистите. Всички чиновници трябва да са обучени за тази политика. По този начин който и служител да бъде попитан, ще знае към кого да насочи питащия журналист. А ако питането е директно от конкурент, служителят е наясно как бързо да прекрати разговора и да съобщи на отговорния департамент.

Накрая подходящите хора ще отговорят на коментарите на конкурентите, когато се появят в пресата. Колкото по-бързо една компания отговори, толкова по-вероятно е техните отзиви да имат по-голямо въздействие на пазара.

Стъпка 4. Определяне на умисъла

Разбирайки вече пазара, конкурентите и собствените си способности на стратегия, трябва да определите какво да обявите на пазара. Трикът е в това да разпознаете, че каквото и да казвате, може да изгради стандарт за клиентите и конкурентите в индустрията. Ставаме свидетели на много компании, които обявяват, че ще се борят с цена. И в същото време виждаме как техните продавачи и мениджър все още използват отстъпки, за да изпълнят пазарната си цел. По този начин не само че губят пари, но и клиентите ги смятат за лицемери. Важно е да разпознаете, че ако системите и дисциплината не са на място, където да подпомагат стратегията, един такъв проблем може да подкопае целите на компанията. Няколко разглеждания трябва да се предприемат в тази ситуация.

Какво представлява ценообразуващата стратегия? Това е доста ясно, ако вече е решено да не се използва ценовата стратегия като конкурентно средство, а за замъгляване и неутрална ценова стратегия. Обявяването на началото на съревнование спрямо цената директно изпраща сигнали към конкуренцията, че ценовата стратегия е задействана. От друга страна не разговаряйте, че имате наказателна система за ценообра-

зуване, като по този начин, отлагайки я във времето, ще бъде забелязвана по-късно от конкурентите, което е по-добре за вас. Обявявайки възможността да *използвате* занижена ценова стратегия заедно с умисъла, че може и да не го сторите, изпраща отчетливи сигнали към пазара, че вие се стремите да стабилизирате конкурентната среда.

Ако компанията притежава финансовата възможност, която ѝ дава предимството да се съревновава по-добре от другите, е по-добре да бъде обявена на пазара. Постъпвайки така, се намалява възможността за отговорен отговор на конкуренцията. Номерът тук е да се използва публичното представяне, като или се предупредят конкурентите, или бъдат накарани да видят стабилна конкурентна среда.

Добре е да се комуникира, ако компания желае агресивно да отговори на конкурент, който ще атакува чрез ценова стратегия. Често виждаме компании, които изпращат смесени съобщения. Ако една компания обяви, че ще защитава определен дял на развития пазар, най-вероятно ще изпълни само половината. Така се изпращат сигнали, че ако конкурент започне да ги натиска, те ще отвърнат със същото. Защиатавайки именно този дял, проявява истинската цел – стабилна конкурентна среда. Подобрният подход е да говорим за загрижеността на индустрията и желанието на компанията да отговори, ако е *нужно*. Това отправя много по-балансирани сигнали.

Стъпка 5. Определяне на действието

Корпорацията има нужда да подкрепи това, което казва, с практики. Често виждаме как компании публично обявяват свои намерения за ценообразуване, а в същото време правят нещото тотално различно. Телекомуникационните компании направиха това, съдейки по спада през 2000 г. Опитвайки се да се измъкнат от това чрез публични изявления, продължиха да се опитват да спечелят на всяка цена с предвидливи резултати – ниски печалби и консолидиране на индустрията. Освен това неспособността да се поддържат публични комуникации още повече засили конкурентното държание на пазара. Важно да се устои на изкушението за опортюнистично държание и да се развие програма, която да въведе дисциплина, в която да има развити политики. Продавачите трябва да са обучени на новата политика и главните мениджъри трябва да се придържат към насоките.

Забавно е да се използват тактиките на конкурентите срещу самите тях. Ако те преследват някои от вашите клиенти, недейте да им отговаряте чрез собствените си клиенти, а отидете при *техните* големи клиенти и ги накарайте да разберат, че други клиенти използват по-ниска цена от тях. Това упражнение може много лесно да причини късо съединение на опортюнистичното държание на конкурентите. Ако ли пък не, можете да запазите бизнеса по същия начин и да предложите *петминутна цена*. То-

ва е, когато оферирате една цена вербално на клиента и обяснявате, че ако не приемат сделката до 5 минути, тя отпада.

Ако този начин не ви допада, тогава оставете шанс на конкурента да отговори. Когато конкурентите видят, че тяхното ценообразуване е в пряка връзка с вашите клиенти и това ще доведе до намаляване на цените на собствените им клиенти, това ще ги накара много по-малко да използват цената срещу вас. За да направите точно така, трябва много добре да познавате ключовите купувачи на даден географски пазар и техния основен доставчик. Не е трудно да се направи и се изгражда по този начин възможността фирмата да намали ходовете на конкурента. Ценовото състезание е като игра на шах, където множеството ходове определят изхода на играта.

Стъпка 6. Мониторинг на резултатите и подобряване на системата

Всеки, който очаква системата да е перфектна още в началото, много жестоко ще научи истината. Компаниите, които са успешни в това, са започнали този процес преди много години, направили са своите грешки и са подобрили системата до ниво, което им носи силна конкурентоспособност на техните пазари. Ключовият елемент на тази стъпка е да се убедите, че фокусът е запазен за външните фактори на бизнеса, които постоянно оценяват какво конкурентите казват и правят със своите продукти и цени. Много е важно да се съблюдават фирмените промени, които могат да имат въздействие на развитието и изпълнението на ценообразуващата стратегия. Нов изпълнителен директор, отчаян от загубата на ключов клиент – всяко едно нещо може да има влияние върху дейността на конкурентите по специален начин. В същото време следете и резултатите на собствената си организация. Ключът тук е консистентност на съобщението и директна връзка между съобщението и изпълнението. Не се старайте винаги да се получава, просто се стремете да върви.

Твърде много мениджъри се оплакват от нерационалното държане на конкурентите. Вместо това трябва да се притесняват за развиването на системи, които да контролират тези проблеми. Компаниите могат да използват тези системи, за да предвиждат конкурентите, които могат да направят проблеми, свързани с печалбата на пазара. Индустриите, които имат по-голям дял на пазара заради своите масивни инвестиции, развиват по-добра тенденция за изработването на такава система. Химическата индустрия е точният пример. „ДюПонт“ и „Доу Кемикалс“ са развили невиджани процеси, които им дават възможността да управляват конкурентната информация и да използват приносите към този процес за ефективно мениджирание на своя капацитет, цени, маркетингови позиции и ценообразуване. Всяка фирма ефективно насочва своите интереси и очаквания от бизнес възможностите и производителността за собствена облага и за индустрията като цяло.

ПОСТРОЯВАНЕ НА ГЛОБАЛНАТА ШАХМАТНА ДЪСКА

В края на краищата продаването е тактически подход. Продавачите са на предните бойни линии, опитвайки се да завладеят всяка сделка. Работата на мениджъра е да каже на продавача кои са желаните клиенти и да предупреди за онези, на които не може да бъде направена отстъпка. Тези, на които не може да бъде направена отстъпка, не са по-лоши. Просто не може. Или поне не от вашата компания. Ако такива клиенти могат да получат по-добра цена от друга фирма, така всички печелят. Разбира се, ако това е случаят, ползотворният въпрос е защо Компания Б може да обслужи клиентите с отстъпка, когато Компания А не може. И по-точно, ако на клиент не може да се предостави отстъпката, в най-добър интерес за вас е, ако конкурентите ви имат смелостта да загубят пари вместо вас. В случая, който споменахме, не е направено това. Той е знаел кои са добрите и лошите сегменти, но не се е справил с предаването на информацията към продавача. Резултатът беше разочарование на мениджъра и продавача.

За да оферират цени с увереност, компаниите трябва да знаят, че се прицелват към точните клиенти и пазарни сегменти. Стратегията го изисква. Стратегията е задължена да помогне на хората да постигнат целите си. Има много прост инструмент, който може да се използва от хората, занимаващи се с ценообразуване, свързано с даване на отстъпки от продавачите в техните продажни усилия. Наричаме го **решетка на отстъпката** или шахматна дъска. Причината, поради която го наричаме шахматна дъска, е, че помага на мениджърите да нанасят на картата своите усилия, шахматирайки конкуренцията по начин, одобрен от главните мениджъри. Намалва конфликта и напрежението и позволява на всеки да работи в същата посока с дискаунтовите си ресурси.

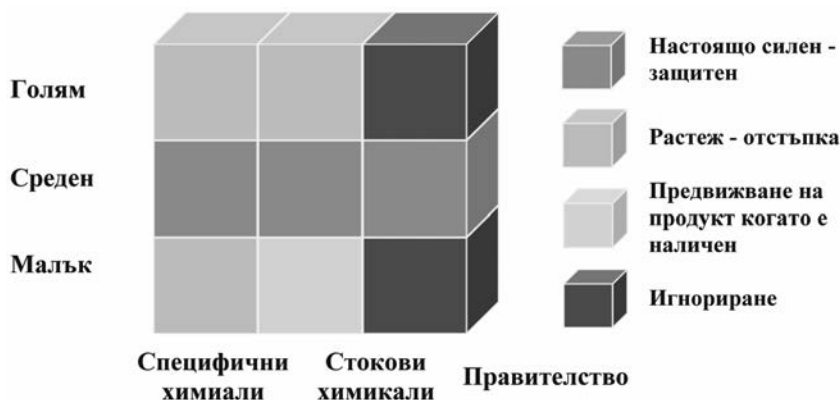
Фигура 3 е пример за решетка на отстъпката. Решетката дава яснота на замисъла, който е критичен за ефективното мениджирание на конкурентната информация. Съдържа информация за това какво да бъде казано и какво да се направи с ценообразуването и продажбените усилия в най-простата му форма, както е показано тук. Изразява първичните сегменти на една фирма и клиентите и ги приоритизира.

В този случай има четири прости приоритета. Нека разгледаме четири сегмента, наречени „настоящо силен“, „развиващ“, „маневрен продукт“ и „пренебрегващ“.

- В *настоящо силните* сегменти компанията има силни пазарни позиции и може съвсем малко да направи, за да разшири пазарните си позиции, без да създаде ценова война. Решението е да се поеме грижа за сегмента и да се защитава при нужда.

- *Развиващите* се сегменти получават множеството от отстъпките. Компанията може да се разраства или да е в област, в която конкурентите са по-силни. Намерението е да се увеличи проникването в този сегмент.

Фигура 3. Световна шахматна решетка на дискаунтване

• *Маневрените продуктови сегменти* са онези, които компанията може да предлага на ниски цени, без да разстройва конкурентния баланс на пазара. Това трябва да се направи главно при завишено купуване и когато компанията разполага със свръхкапацитет.

• *Пренебрегващите сегменти* представляват клиентите, които могат да бъдат обслужени, ако искат да се съгласят с цената. Ако желаят отстъпка, просто забравете.

Погледнете какво прави тази решетка за всеки един от фирмата. По много прост начин идентифицира къде и как да се справите с клиентите – всичките. Постава основите къде да се дискаунтва. Решетката показва на мениджърите къде трябва да отделят своето време, и може би по-важното е, къде не трябва. Много бързо може да бъде предложено за гласуване от ръководството на фирмата. И отговаря на едно от главните изисквания на водачеството – дава насоки за действие на хората. Ако мениджърите не го правят, няма ефективно да се справят с противоречивата програма в силите вътре в рамките на компанията. Компаниите, които го правят, показват тенденция на изпълняване на стратегията много по-прецизно.

Успешните компании имат добро разбиране за това кои са техните конкуренти, в какво са добри и в какво не са. Мениджърите виждат това и вместо да реагират директно на ходовете на конкурентите, стратегически определят къде и кога да отвърнат. И знаят как най-добре да отговорят, за да не пострадат клиентите или да не предизвикат ценова война. Когато тези прозрения и действия се превърнат в ефикасна конкурентна информационна система, това ще доведе до дългосрочно конкурентно предимство и ще спре да носи загуба на пари при неефикасното водене на ценови войни с конкурентите.

Лумепамыпа

1. **Anderson**, James C. and James A. Narus. Capturing the Value of Supplementary Services. – In: *Harvard Business Review*, 1995.
2. **Dall**, Baljit S. and Andrew S. West. Building Stronger IT Vendor Relationships. – In: *Innovations in IT Management*, No. 4, Spring 2005.
3. **Kim**, Yun-Hee. Samsung Changes Its Strategy in Bid to Regain Market Share. Wall Street Carl.
4. **Shapiro** and Hal A. Varian. Versioning: The Smart Way to Sell Information. – In: *Harvard Business Review*, November-December 1998, Cambridge, MA.

ОПЕРАТИВНО-ТАКТИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА САМОУБИЙСТВЕНИЯ ТЕРОРИЗЪМ

Томо БОРИСОВ*
Ненко ДОЙКОВ**

Terrorist suicide attacks are cruel, violent attacks committed by a person (or persons), who deliberately die, along with the target of choice, during the explosion. The deliberate certain death of the suicide bomber is one of the conditions that determine the success of the attack. In general, modern terrorism is a form of psychological warfare, and suicide attacks reinforce this psychological effect. Suicidal bomb attacks are among the most terrifying and effective forms of terrorism today.

ПРИЧИНИ ЗА УВЕЛИЧАВАЩИЯ СЕ БРОЙ НА САМОУБИЙСТВЕНИТЕ НАПАДЕНИЯ

Докато другите форми на терористични нападения намаляват, самоубийствените нападения се увеличават.

Като причини за това увеличение можем да посочим:

- **Самоубийствените нападения имат висока успеваемост.** След като веднъж атентаторът самоубиец е тръгнал на мисия, успехът на нападението е почти гарантиран. Ако атентаторът самоубиец не може да

* Авторът е професор, доктор, заместник-ректор на Висше училище по сигурност и икономика – Пловдив.

** Авторът е професор, доктор по национална сигурност, преподавател във ВУСИ – Пловдив, и директор на Лабораторията за специализирани изследвания на рисковете и сигурността в НБУ – София.

стигне до предварително определената мишена, той или тя избира следващата най-добра мишена. Други фактори, които допринасят за високия процент на успеваемост на самоубийствените атентати, включват:

- На един атентатор самоубиец са необходими само основни познания за бомбеното устройство;
- Ако те успеят в своите мисии, самоубийствените атентатори не могат да бъдат разпитвани;
- Атентаторът самоубиец може да се придвижи към целта незабелязан. Терористичните организации наемат обикновени хора, които не се открояват в тълпата.

• **Атентаторите самоубийци не се нуждаят от маршрут за бягство.** От оперативна гледна точка самоубийственият тероризъм привлича терористичната организация, защото маршрутът за бягство, който често е най-сложният елемент на нападението, не се налага да бъде част от плана.

• **Атентаторите самоубийци могат да причинят тежки щети.** Въпреки че самоубийствените атаки представляват малка част от всички терористични атаки, те са отговорни за по-голямата част от жертвите, свързани с тероризма.

Според д-р Ами Педажур – експерт по тероризма в Университета на Тексас, САЩ, един атентатор самоубиец с експлозивен колан убива средно четири пъти повече хора, отколкото нападение с устройство със забавена детонация или нападение с огнестрелно оръжие.¹

• **Атентаторите самоубийци могат да нападнат по-труднодостъпни мишени.** Атентаторите самоубийци могат да достигнат цели, които не могат да бъдат атакувани чрез обикновени бомбени техники на тероризъм. Обикновените самоделни взривни устройства не са в състояние да повредят силно укрепени обекти, с подходящи периметри, докато атентаторите самоубийци могат да направят пробив през укрепената предна врата на обекта или да се промъкнат незабелязани и да стигнат до желаната мишена.

• **Медийното отразяване на нападение на самоубийствен атентат привлича желаното от терористичната група внимание.** Самоубийствените нападения обикновено привличат повече публичност, отколкото другите видове нападения.

Медийното отразяване внушава образ на терориста като изключително дисциплиниран, посветен и умел в извършването на този немислим акт. Това съответно внушава чувство на страх и безпомощност у целевото (набелязаното) население.

• **Самоубийственото нападение е относително евтино.** Когато сравнявате цената на самоубийствен бомбен атентат с ползата, която предоставя на терористичната организация, самоубийствените атентати

¹ Педажур, Ами. [онлайн]. <http://www.utexas.edu/features/2006/terrorism/index.html/>.

са финансово евтини. От друга страна паричните възнаграждения за терористичните организации, които успешно нападат техните мишени, могат да бъдат големи. Самоубийствените атентати понякога получават съчувствие от източници, които са далеч от мястото на атентатите. Това съчувствие може да доведе до допълнителни дарения за терористичната организация.

ВЗРИВНИ УСТРОЙСТВА, ИЗПОЛЗВАНИ ОТ АТЕНТАТОРИТЕ САМОУБИЙЦИ

Терористичните организации могат да използват един или повече от следните видове самоубийствени импровизирани взривни устройства:

- Пренасяни от хора (също познати като самоубийствено облекло)
- Пренасяни в превозно средство, включително:
 - пренасяни в автомобил;
 - пренасяни с мотоциклет;
 - пренасяни в плавателен съд;
 - пренасяни в летателен апарат (самолет).

ДИЗАЙН НА УСТРОЙСТВОТО ЗА САМОУБИЙСТВЕН БОМБЕН АТЕНТАТ

Основният дизайн и работа на бомбените самоубийствени устройства като цяло е един и същ, въпреки че съществуват някои малки разлики. Тези бомбени самоубийствени устройства имат следните характеристики:

- Състоят се от проста електрическа верига, която има бутон или обикновен ключ за затваряне на веригата, за да детонира експлозивът;
- Съдържат фрагменти, като пирони, лагерни сачми или други малки метални парчета. Разпръснатата фрагментация е основният „механизъм убиец“ на бомбените самоубийствени нападения;
- Обикновено са скрити вътре в дреха, която се носи плътно по тялото, като жилетка, колан или яке. Имало е и случаи, в които обаче взривното устройство е прикрито, за да изглежда като обикновен безвреден предмет (например раница);
- Основният заряд може да се състои от военен клас пластичен експлозив или домашно направена експлозивна смес;
- Много от устройства имат резервна задействаща система, като например електронен таймер, пейджър или превключвател, тип телесна клопка:
 - ако нападателят бъде убит преди детонацията или бъде задържан, или се опита да се откаже от нападението, вторична спусъчна система предоставя алтернативен метод на задействане;
 - тази вторична спусъчна система също е „предпазна мярка“ за организацията. Ако атентаторът самоубиец реши да дезертира в последния момент, друг представител на организацията може да детонира устройството.

ПРЕНАСЯНИ ОТ ХОРА ВЗРИВНИ УСТРОЙСТВА

Пренасяните от хора взривни устройства или самоубийственото облекло са най-широко използваните взривни устройства. Терористите могат да прикриват взривни устройства в якета, обувки, колани, жилетки, раници, чанти, спортни сакове, куфарчета и т.н. Терористите изобретяват начини да направят самоубийственото облекло по-малко. По-малкият размер прави тези устройства по-трудно откриваеми.

Тъй като служителите на сигурността обикновено провеждат обиск за самоубийствени устройства около корема, терористите продължават да изобретяват нови методи за прикриване на самоубийствените устройства. През 2017 г. един палестински атентатор самоубиец е бил заловен, преди да успее да детонира нов вид взривен колан. Устройството е било зашито така, че да прилича на чифт долни гащи.

Повечето самоубийствено облекло има много малко електроника или почти няма такава, което затруднява службите за сигурност в разработването на технологии за контрамерки, които да откриват тези устройства.

ОПЕРАТИВЕН МЕТОД

Самоубийствените терористични нападения не са съвременен феномен. Въпреки че днешните методи на нападение са станали по-разрушителни, с използването на съвременни технологии, самият акт е бил използван от древни времена. Вълната от съвременни самоубийствени нападения може да се проследи назад до атентатите в Бейрут и Ливан през 1983 г. От онзи момент броят на самоубийствените бомбени нападения продължава да се увеличава.

От 2004 до 2017 г. атентатори самоубийци са извършили стотици нападения в 28 държави. Шри Ланка, Афганистан и Ирак са местата, където има изключително висок брой на самоубийствените терористични нападения.

Самоубийствени нападения – неподвижни мишени

По-голямата част от самоубийствените терористични атаки са срещу неподвижни мишени, като например съоръжения на полицията, ресторанти, дипломатически мисии, молитвени домове, хотели, автобуси, държавни и други обществени съоръжения.

Примери на самоубийствени нападения:

„Ал Кайда“ – 1993 г.

➤ Два едновременни самоубийствени атентата срещу посолствата на САЩ – в Найроби и Дар ес Салаам, 224 убити и над 500 ранени.

➤ В пристанище Аден на Йемен двама атентатори самоубийци акостира с лодка до USS Cole (кораб унищожител) и детонират експлозивите – 17 американски моряци убити.

Самоубийствени нападения – държавни лидери

Докато повечето самоубийствени терористични нападения са срещу неподвижни мишени, такива нападения също биват насочвани и срещу политически фигури, особи или други силно охранявани лица. Извършването на самоубийствени атентати за убийства на държавни лидери се увеличава.

През октомври 2007 г. опит за политическо убийство чрез самоубийствен атентат е бил насочен срещу Беназир Бхуто – бивш министър-председател на Пакистан. На 27 декември 2007 г. повторното такова нападение успява и премиерът Бхуто бе убита, когато си тръгва от предизборен митинг.

„Ал Кайда“ – 2001: Ахмед Шах Масуд – лидер на афганистанския „Северен съюз“, убит от двама мъже, атентатори самоубийци, представящи се за журналисти (бомбата е била в камера).

МОДЕЛ НА САМОУБИЙСТВЕНОТО НАПАДЕНИЕ

Планирането на самоубийствен атентат следва същия общ модел като терористичния цикъл на планиране на операция: избор на мишена, събиране на информация и наблюдение, оперативно планиране и атака.

Важно е да се отбележи, че тези фази са гъвкави/променливи. Те могат да се случат едновременно, както и на различни места.

Например фазата на събиране на информация и наблюдение обикновено се случва по същото време, когато групата търси да вербува атентатор. След като кандидатът за атентатор е намерен, на конкретна терористична клетка може да бъде възложено да проведе процес на духовна индоктринация в тренировъчен лагер, разположен далеч от избраното за нападение място. По-късно атентаторът може да бъде отведен обратно на мястото за нападение, за да започне фазата на репетиция. Продължителността на всяка фаза зависи от фактори, като мисия на терористичната групировка и оперативен капацитет, достъпност до избраната мишена, готовност на атентатора самоубиец да изпълни мисията и т.н.

Събиране на информация и наблюдение

Тази фаза на цикъла на планиране на самоубийствен атентат включва избор на мишена и провеждане на първоначалното наблюдение на избраната мишена.

Предоперативното наблюдение на мишената включва събиране на информация за навиците на охраняваното лице, за маршрутите, по които пътува, предвидимост на неговото време и място, както и нивото на подготовка (професионализъм) на охранителния екип. Ако наблюдението не успее да намери пътища за нападение, тъй като охраната е прекалено

добра, организацията избира други мишени и започва наблюдение върху новата мишена.

Вербуване на атентатор

Докато събирането на информация и надзорът върху мишената продължава, терористичната организация намира и вербува атентатор самоубиец.

Методите на вербуване варират между различните организации.

В Палестина например атентаторите самоубийци и техните семейства често получават големи възнаграждения. В контраст на това няма доказателства за финансово възнаграждение на чеченските терористи самоубийци.

Някои групи провеждат медийни кампании, в които празнуват мъченичество, за да привлекат доброволци. „Ал Кайда“ е продуцирала седемминутно видео за набиране на кадри, което възхвалява добродетелите на мъченичеството и отправя покани за присъединяване на новобранци, за да подкрепят каузата. Видеоклипът съдържа сцени на ислямски екстремисти в битки и снимки на терористи с техните имена, от къде произхождат и къде са загинали.

Терористичната организация предлага усещане за принадлежност и идентичност – два мощни мотиватора. Много от ислямските групи намират податливи кандидати в джамиите и образователните центрове. Палестинският ислямски джихад обикновено търси жени в университетите в северната част на Западния бряг. За целите на набиране на кадри терористичните групи използват погребения и места за жалеене, за да експлоатират желанието за отмъщение. В редица случаи някои от атентаторите самоубийци биват изнудвани или принудени да участват в тези нападения. Има също доказателства, че подготовката на бъдещи терористи самоубийци започва още в началното училище.

Направа на устройството

След като атентаторът самоубиец е вербуван, терористите започват да правят устройството на самоубийствената бомба, която едновременно отговаря на изискванията на мисията и е подходяща за избрания атентатор самоубиец. Размерът и въздействието на бомбата, както и местоположението върху тялото варират в зависимост от индивидуалния атентатор самоубиец и избраната мишена.

Духовна индоктринация

След вербуването му атентаторът самоубиец преминава през фаза на духовно индоктриниране, която е от решаващо значение за успеха на мисията. По време на тази фаза новобранецът се запознава със системата от убеждения на организацията и нейните терористични мотиви. Най-

важното е, че атентаторът самоубиец научава как той/тя ще се възползва от извършването на самоубийственото бомбено нападение (награди в задгробния живот, слава, статут на мъченик, принос към честта на семейството и т.н.). Продължителността и интензивността на фазата на духовно индоктриниране варират в зависимост от мисията на терористичната организация и състоянието на готовност на новобранеца.

Подготвителна репетиция

След като вербуваният завърши успешно индоктринирането, подготвителната репетиция започва. По време на тази фаза вербуваният практикува как да използва правилно бомбеното устройство и репетира елементите на предстоящото нападение. Някои от тези елементи включват: познаване на мястото на мишената, маршрут на пътуване и околното пространство, определяне на маршрут или път за достигане до мишената, определяне на конкретни дата и час на нападението, вторично местоположение на мишената, както и други фактори, които влияят върху успеха на мисията.

Пречистване

Някои групи извършват пречистващи и измиващи ритуали, като бръснене на главата или лицето, за да се подготви атентаторът самоубиец за задгробния живот. Важно е да се отбележи, че не всички групи използват този метод на пречистване. В много случаи процесът на пречистване включва поддържането на атентатора самоубиец психически и емоционално целенасочен към мисията. Терористичната група постига това чрез изолиране на атентатора самоубиец от семейството и приятелите му. Това ограничава или предотвратява контакт с някого, който може да повлияе на желанието на новобранеца да умре в полза на терористичната организация.

Отпътуване към мишената

Атентаторът самоубиец продължава към мястото на мишената. Друг член на екипа може да придружи атентатора самоубиец до мястото на детонацията и да остане там, за да осигури емоционална подкрепа до момента преди детонацията.

Нападение

Накрая, атентаторът самоубиец достига избраната мишена в определеното време и детонира бомбата. Както бе споменато по-рано, част от обучението на атентатора самоубиец включва нападение на предварително избрана вторична мишена, в случай че нападението срещу основната мишена е неуспешно.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

След нападенията на 11 септември 2001 г. една от най-важните разработки за онези, които изучават тероризма, е преразглеждането на „стереотипа“ за типичните характеристики на атентаторите самоубийци.

В миналото се твърдеше, че атентаторите самоубийци са главно мъже на възраст 18 – 27 години, неженени, относително необразовани и силно податливи на внушение.

Въпреки това агентите на тероризма са много разнообразни, като се започне със студенти, женени с деца мъже на средна възраст, синове на богати бизнесмени и се стигне до жени и деца, които извършват самоубийствени атентати.

Малки момчета на по 10 – 14 години са участвали в съвременни самоубийствени кампании. Тяхната цел е да се възползват от не-застрашаващия вид на момчетата.

През март 2007 г. иракски бунтовници взривяват пълно с експлозивни превозно средство с две деца на задната седалка, след като американските войници са го пропустили през контролно-пропускателен пункт в Багдад. Войниците го пропускаат заради не-застрашаващия външен вид на децата.

Това показва, че няма абсолютно никакъв точен стереотип на терориста самоубиец.

Тенденциите са, че те са от всякакъв произход – било то образователен, религиозен, социален или личен.

По всяка вероятност голяма част от свободния свят ще продължи да се сблъсква със заплахата от самоубийствен тероризъм, тъй като няма индикации, че терористичните организации възнамеряват да спрат използването на „хора бомби“. Освен това, когато контрамерки блокират един път на нападение, терористите често импровизират и намират нови начини, за да нанесат щети.

Поради това човечеството трябва да разработи мерки за предотвратяване на терористичните нападения или за намаляване на тяхното въздействие.

Литература

1. **Алтран**, Скот. Моралната логика и растеж на самоубийствения тероризъм. – В: *The Washington Quarterly*. 2006.
2. **Педажур**, Ами. [онлайн]. <http://www.utexas.edu/features/2006/terrorism/index.html/>.
3. **Уолдман**, Ейми. Майстори на самоубийствения атентат: тамилските партизани на Шри Ланка. – В: *Ню Йорк Таймс*, 14 януари 2003 г., с. А8.

ОРГАНИЗАЦИЯ, СТРУКТУРА И ДЕЙСТВИЕ НА СИЛИТЕ ЗА СПЕЦИАЛНИ ОПЕРАЦИИ У НАС И ПО СВЕТА

Петър НЕНКОВ*

Special operation forces known also as „spec ops“ or „commandos“ represent a relatively small military units prepared and trained for intelligence, unconventional war and special operations.

Увод

Още в древността било забелязано, че редовната войска често е неспособна да изпълнява някои специфични задачи, от които често е зависел изходът на войната. Тези задачи са били свързани с разузнаване на противника, тактиката му на водене на бой, навиците му, демобилизирането на войската му, организирането на съпротива в тила му и ред други. Всичко това принудило пълководците да създадат специализирани бойни единици за изпълнение на такива специфични задачи. Можем да срещнем много примери за прототипи на специалните части през Средновековието. Партизанските движения започват да стават осезаем политически и военен фактор още в началото на XX век, като непрекъснато се увеличава значението им. Особени размери те вземат по време на Втората световна война. През втората половина на XX век се водят ожесточени партизански войни в държавите на Латинска Америка, Виетнам, Ангола, Мозамбик, Никарагуа, Афганистан и др., в които специалните части набират популярност и доказват нуждата от своето съществуване.

СИЛИ ЗА СПЕЦИАЛНИ ОПЕРАЦИИ – ХАРАКТЕРИСТИКА И НАЧИН НА ДЕЙСТВИЕ

Воденето на война от специалните части най-често е подчинено на постигането на стратегически и политически цели, като: сваляне или

* Авторът е доцент, доктор, Висше училище по сигурност и икономика – Пловдив.

подкрепя на политически режими, отстраняване на политически противници, извършване на силова намеса и елиминиране на лидери на политически организации и др. Различаваме два основни типа специални части – военни и полицейски [10].

Полицейските са т.нар. „части за борба с тероризма“, чийто представител в България е СОБТ (специализиран отряд за борба с тероризма), наричани още „Червени барети“. В Латинска Америка особена важност имат отделите за борба с наркотиците и наркотрафика.

Военните имат, общо взето, по-широк обхват от задачи, което налага специализация в отделните дейности. Те биват: водене на партизанска война, организиране на партизанско движение и обучение на личния състав, изпълнение на саботаж в тила на противника, освобождаване на пленници, елиминиране на противникови политически и военни лидери, елиминиране на неголеми паравоенни организации и др. [10].

Основната структурна единица е отделението, което се състои обикновено от около 10 души, като е окомплектовано с нужните специалисти – снайперисти, сапъори, специалист по ориентиране, тактици и др., според специфичните нужди.

За отбелязване е обикновено отличната подготовка по всяка от горепосочените специалности на всеки един член на отделението. Обучението освен това включва водолазно дело, парашутизъм, кормуване на автомобилна и бойна техника, специализиран ръкопашен бой, чужди езици, език на жестовите и др.

Често пъти специалните части водят бойните действия, без да имат установена база, като се налага да носят винаги със себе си цялото необходимо снаряжение. По време на бойни действия е необходимо да се спазват следните условия: добро координиране между отделните звена, стриктно спазване по време и начин на изпълнение на поставените задачи, добра връзка и комуникации между отделните членове на отделението, добро прикритие (подходящо камуфлажно облекло, използване на особеностите на терена), бързина на действията, спазване на принципа на внезапно нападение и бързо отстъпление, опознаване и използване от навиците на противника, разузнавателно-диверсионна и антитерористична дейност, свързана с откриване, задържане и обезвреждане на терористи и освобождаване на заложници.

СИЛИ ЗА СПЕЦИАЛНИ ОПЕРАЦИИ В БЪЛГАРИЯ

68-а бригада „Специални сили“

Тя е наследник на бившата Парашутна дружина. През есента на 1940 г. Министерството на войната и Щабът на войската вземат решение за сформирането на парашутна рота към Въздушните на Н.В. войски. Решението заляга в плана на Българската армия за 1941 г., но планираното

сформиране на парашутна рота остава нереализирано. Въпреки това българското военно ръководство е твърдо решено да създаде такова формирование. През пролетта на 1942 г. по указание на Щаба на войската започва подбирането на подходящи за парашутисти офицери, подофицери и войници от всички поделения на Българската армия. Указанието е да се подбират постъпилите в армията млади войници от набор 1920 и 1921 г., които желаят да станат парашутисти. В края на май 1942 г. в Здравно-изпитателния институт на летище Враждебна се провеждат заключителните изпити от специално назначена комисия, като към нея са привлечени за съветници и германски офицери. На изпитите се явяват около 5000 кандидати, които са подложени на обстойни медицински и психотехнически прегледи. Преминалите успешно през тях се допускат до изпитите по физическа годност и барокамера. Изискванията на комисията са безкомпромисни и от всички кандидати са одобрени едва около 500 души, които отново са изпратени по поделенията, където служат. На одобрените за парашутисти офицери, подофицери и войници се дават указания да чакат заповед за новото си назначение. По това време в България няма необходимите условия за подготовка на парашутни подразделения. Ето защо Министерството на войната решава одобрените за парашутисти 287 офицери, подофицери и войници да бъдат изпратени на обучение в Германия, в град Брауншвайг. В началото на януари 1943 г. българските военнослужещи са вече в Парашутното училище в гр. Брауншвайг. Първоначалните занятия са свързани с изучаване на теорията на парашутния скок и обхващат действията на парашутиста във въздуха, устройството на парашута и наземната подготовка, включваща тренировки на вестибуларния апарат и скокове от макети на самолети „Юнкерс-52“ и „Хайнкел-111“, при които се тренира напускането на самолета и начините на приземяване. След първоначалните теоретични знания се преминава към практическото запознаване с германските десантни парашути РС-20 и начина на тяхното скатаване. Освен тези занятия се отделят и часове за физическа подготовка и самоотбрана. След завършването на предварителната подготовка започват и първите скокове от самолет, които се провеждат на местното летище. Парашутистите трябва да изпълнят най-малко шест тренировъчни скока. Първите три скока българските парашутисти изпълняват от самолет „Юнкерс-52“ и всички приключват успешно, като германските инструктори изказват възхищението си от хладнокръвието и смелостта на българите.

На 18.03.1943 г. със служебно поверително Писмо I-YO № 2019 на началника на Въздушните на Н.В. войски генерал-майор Димитър Айранов е разпоредено от завърналите се от обучение две роти парашутисти да бъде сформирана парашутна дружина, с което се поставя началото на парашутните поделения в нашата армия. Парашутната дружина е в състав 19 офицери, 60 подофицери и 348 войници. Още същия ден със Запо-

вед № 1 по дружината назначеният за временен командир капитан Любомир Ноев обявява нейния временен щат. Въоръжението на дружината е изцяло германско и за времето си подразделението представлява най-добре екипираното армейско поделение в Българската армия. През 1943 г. дружината прави демонстративен десант пред високопоставени военачалници на летище Враждебна. След демонстрация 57 военни от дружината биват повишени в звание ефрейтор.

След като България преминава на страната на Антихитлеристката коалиция, на 9.09.1944 г. на воините от Парашутната дружина като на германски възпитаници първоначално се гледа с недоверие. На 10.10.1944 г. Парашутната дружина е включена в частите на Първа армия, която е под командването на генерал-майор Владимир Стойчев. По време на кумановската настъпателна операция армията е спряна на силно укрепената стражинска позиция. Командването решава да засили настъпващите части, като в боя включва и Парашутната дружина. На нея се пада честта да атакува най-укрепената част. Целта е да пробие укрепената германска позиция и да се отвори пътят на Първа армия за настъпление към Скопие и Куманово. Боят започва в 7 часа сутринта на 18 октомври и трае до 15 часа следобед, когато позицията бива овладяна. Парашутната дружина губи голяма част от състава си – 36 убити и 69 ранени. Изключителен героизъм проявява ефрейтор Никола Паскалев, който с цената на живота си взривява вражески бункер и така проправя път на другарите си. В боя загива и заместник-командирът на дружината Димитър Захариев. Парашутната дружина участва и в овладяването на Куманово и влиза първа в града, както и в боевете за овладяване на страцинската позиция и при село Горно Нагоричене [9].

Датата 18 октомври – денят на бойното кръщение на българската Парашутна дружина, е обявен за празник на военните парашутисти в Българската армия за празник на 68-а бригада „Специални сили“. През 1975 г. двете парашутно-разузнавателни бази в Пловдив и Мусачево, създадени през 1964 г., се обединяват и така се създава 68-а бригада „Специални сили“. Бригадата е дислоцирана в Пловдив и влиза в състава на Командването на Силите за специални операции към Сухопътните войски.

В по-ново време личният състав на бригадата е 1300 – 1500 военнослужещи при следната структура: щаб на бригадата; три бойни батальона, дислоцирани в Пловдив; и подразделения за осигуряване. Основните задачи, които стоят пред специалните сили, са следните: специално разузнаване; контртероризъм; военно подпомагане; бойно търсене и спасяване; водене на партизанска и антипартизанска война [7].

От 2002 г. бригадата използва полигона Црънча за своето обучение, където се провеждат множество учения със специалните сили на държавите – членки от НАТО – САЩ, Турция, Румъния, Гърция, Македония, Италия, Португалия, Франция, Испания, Германия и др. Огневата подго-

товка, в частност тактическата стрелба и снайперската подготовка, са изключително добре застъпени. Тактическата подготовка на личния състав е с основен акцент специално разузнаване и контратероризъм. Парашутната подготовка е една от основните дисциплини. Изпълняват се предимно скокове с парашути от височина от 400 до 800 м, с принудително отваряне, а така също и със свободно падане от височини около 3000 м. Част от военнослужещите използват парашути тип „леляк“, като изпълняват скокове от височини между 3000 и 5000 м. Сериозно са застъпени военноръкопашни техники като един от способите за неутрализиране на противника. Ежегодно се провежда съвместно обучение със зелените барети на САЩ. Основният команден състав до ниво рота е преминал курсове за обучение в учебните заведения и тренировъчните бази на специалните сили на САЩ и НАТО. През годината в поделението също като част от бойната подготовка се провеждат множество състезания, които представляват съвкупност от всички военни дисциплини, като: ориентиране в пресечена (планинско-гориста) местност; преминаване на водна преграда с лодки чрез собственоръчно изготвени салове или чрез прекарване на маршрут с използване на въже; евакуиране на ранен, използвайки подръчни средства; преминаване на отделни препятствия от специалната полоса; мятане на нож и изпълнение на бойни приложни техники; тактическа стрелба с дълго- и късоцевно оръжие и др. [1].

Въоръжението на бригадата включва както съветски образци, като 9-милиметровия пистолет „Макаров“, 7.62-милиметровия автомат „Калашников“, 7.62-милиметровата снайперска пушка „Драгунов“, РПГ-7; 40-милиметровото РПГ-22 „НЕТО“, преносим ЗПК „Стрела-2М“ и др.; така и оръжие, използвано от спецназа на натовските държави, като немски картечен пистолет H&K MP-5, пистолети SigSauer, снайперска пушка H&K MSG-90, американската далекобойна снайперова пушка Barrett M82, немската Blaser R93 LRS2. Моторизираната техника в бригадата се състои от „Зил-131“, „Камаз“, „Урал“, „УАЗ“, „Мерцедес Бенц“, както и различни модели тежкотоварни автомобили от същата марка. 68-а бригада „Специални сили“ има на въоръжение леко- и тежкобронирани високопроходими и многоцелеви автомобили „Хъмви“. Парашутно-материалната част се заключава в следните типове парашути: RL-16, RS-4/4t, RS-8, RS-9, запасен парашут В-8/8, SOC-TW7-315 [7].

Бригадата участва със свои подразделения в състава на българските контингенти в Ирак и Афганистан. По време на участието си в Ирак 68-а бригада дава няколко жертви. Това са: старши лейтенант Николай Саръев, офицерски кандидат Антон Петров, починали от раните си, понесени след извършения атентат срещу българската база „Индия“ в Кербала през декември 2003 г.; офицерски кандидат Преслав Стоянов, офицерски кандидат Валентин Донеv, загинали през 2005 г. при катастрофа в условията на пустинна буря [7].

СПЕЦОТРЯДИТЕ В РУСИЯ

През 70-те години в Съветския съюз се създава легендарният спецотряд за борба с тероризма „Алфа“. Първоначално той се нарича Група „А“ и е създаден по идея на тогавашния шеф на КГБ Юрий Андропов. Едва през 1991 г., по време на пуча срещу управлението на Горбачов, става ясно истинското му име. Първи командир на отряда е майор Ивон. При подбора на кадрите решаваща дума имат началникът на 7-о управление на КГБ генерал Бесчастнов и началникът на Даманската гранична заплата Бубенин. Първите приети в отряда антитерористи стават негово ядро. Те са изцяло от органите на КГБ и по-късно предават своя ценен опит и умения на дошлите от въздушнодесантните части командоси. Особено много се държи при подбора на кадрите на чистото им досие и психическата и физическата им натренираност. Учебният процес се провежда във Висшата школа на КГБ под наблюдението лично на Андропов. Кандидат-командосите всеки ден пробягват и преплуват десетки километри, скачат с парашути, кормуват коли, стрелят с различни видове оръжие и овладяват тайните на специализирания ръкопашен бой. В отряда са привлечени най-добрите снайперисти, специалисти по минноподривно дело, психолози, алпинисти и бойни плувци. Общият брой на командосите достига до 200 души и след обучението те се превръщат в универсални бойци, а отрядът със специално предназначение „Алфа“ става страховита и напълно автономна бойна сила. Първата им спецзадача, която ги покрива със слава, е щурмът и овладяването на двореца на диктатора Хафизула Амин в Кабул по време на войната в Афганистан през декември 1979 г. С помощта на спецгрупата „Зенит“ командосите от „Алфа“ взривяват свързочния възел в афганистанската столица и превземат с минимални загуби – само 6-има убити, и за около два часа Министерството на вътрешните работи, щаба на ВВС, жандармерийските казарми и силно укрепения и добре охраняван президентски дворец. Други по-известни операции на спецназовците са свързани със залавянето на терористи и освобождаването на заложници в Сарапул през 1985 г., Уфа – 1986 г., Ленинград – 1988 г., Сухуми – 1990 г., Ростов на Дон – 1993 г.

През октомври 1993 г. командосите от „Алфа“ отказват да участват в щурма на Парламента (Белия дом) в Москва по време на пуча срещу Горбачов. Нещо повече, те участват в преговорите между двете настръхнали страни и спомагат като парламентъори въпросът да се реши без проливане на кръв и да се спре бъдеща гражданска война в Русия. След този случай обаче по нареждане на президента на Руската федерация Борис Елцин анти-терористичният отряд „Алфа“ е отстранен от неговата охрана и все по-малко се използва в спецоперации. Той изпада в немилост пред новите властимасти и става жертва на политически интриги и машинации. Хвърля се от тях в действие само в крайно безнадеждни ситуации, като тази в

Будьоновское, когато чеченските бойци на полевия командир Шамил Басаев шурмуват града и вземат много заложници. Въпреки това обаче в по-ново време отряд „Алфа“ възражда своята предишна мощ и отново стъпва на краката си като една от най-силните антитерористични групи в света [3].

Спецотряд „Вимпел“ има малко по-различна съдба от тази на „Алфа“. През 1981 г. съветското правителство решава да създаде нова структура в КГБ за борба с тероризма и поставя начело на структурата контра-адмирал Евалд Козлов. В отряда влизат бойците от съществуващите **антитерористични групи „Зенит“ и „Каскада“** и той получава кодовото наименование „Вимпел“. Има за цел да извършва строго секретни разузнавателно-диверсионни операции на територията на Съветския съюз и зад граница срещу антисъветски терористични и паравоенни ядра, както и да защитава съветски държавни учреждения, стратегически обекти и граждани от нападения, саботаж и похищение. Базата на отряда е недалече от Балашиха и в нея кипи усилен учебен процес с издържалите приемните изпити новобранци, който включва марш на скок – 70 км с пълно бойно снаряжение, което тежи 40 кг, преодоляване на водна преграда в зимни условия при температура около 20 градуса под нулата, стрелба с всички видове съветски и чуждестранни оръжия, владение на ръкопашния бой и хватки с хладно оръжие, кормуване на различни МПС, самолети, вертолет и бронирана техника, отлично боравене с радиостанции и мини, движение по азимут и с компас, както и усвояване на най-малко два западни езика. Срокът на обучение е до пет години независимо от първоначалното образование на антитерористите.

През 1991 г. отряд „Вимпел“ наброява вече около 1000 души, от които 90% са офицери, а максималната възраст на службата в него е 40 години. Кървавите боеве с фанатизираните муджахидини в планините на Афганистан се превръщат в сурово изпитание за спецназовците от „Вимпел“ и в школа за високо бойно майсторство и военна хитрост. Натрупали сериозен боен опит, те вече могат спокойно да се конкурират с най-мощните отряди на командосите в САЩ и Израел.

През 1991 г., след назначаването на Евгений Примаков за шеф на КГБ, отряд „Вимпел“ се преподчинява на новосъздадената Федерална служба за безопасност (ФСБ) на Руската федерация и променя своите цели и задачи, като се концентрира изцяло в борбата с мафиотските структури, контролиращи търговията с оръжие, наркотици, фалшива валута и проститутки в Русия. През декември 1993 г. бойците от отряд „Вимпел“ отказват да шурмуват заедно със своите колеги от отряд „Алфа“ Белия дом в Москва. Те влизат в сградата и успяват да спасят от екзекуция ръководителите на опозицията, барикадирали се в Парламента – Руцкой, Хасбулатов и Баранников. Това им своеволие не е простено и президентът на Руската федерация Борис Елцин издава указ за разпускането на Министерството на държавната безопасност. Отряд „Вимпел“ преминава в подчинение

на МВР, но много негови кадри, недоволни от унижението, на което са подложени от властимащите, подават рапорти и напускат системата [3].

Осми спецотряд на МВР на Руската федерация с кодовото име „Рус“ е създаден през 1992 г. Той е пряко подчинен на командването на отделната дивизия с оперативно преназначение (бившата дивизия „Феликс Дзержински“). Отрядът успешно конкурира по-големия си брат – 6-и отряд, със спецназначение „Витяз“, който има много по-дълга история и боен опит. Войната, която чеченските банди на генерал Джохар Дудаев започват срещу Русия, е подла, вероломна и безпощадна. Боевете в Чечения са тежко изпитание за спецназовците от „Рус“. Добрата им натренираност често пъти ги спасява при устроените от бандитите засади в планинските дефилета и гористи местности.

При първата война в Чечня спецназовците от „Рус“ участват в щурма на Грозни. Те запълват образувалите се „дупки“ вследствие на големите загуби на руските части и биват изпращани там, където другите пехотни части не могат да се справят със силния огън на противника и неговата яростна съпротива. При една от засадите, които чеченските сепаратисти устройват на отряда, при станция Алди, край Грозни, загива и неговият първи командир, полковник Павел Зайцев. Много чеченски бандити са ликвидирани от спецназовците от отряда, но и те дават свидни жертви. В боя с чеченските банди на полевия командир Радуев при село Первомайское загиват 14 бойци от отряда, а редник Олег Бобков е награден посмъртно със златната звезда „Герой на Русия“. Днес отряд „Рус“ е едно от най-мощните антитерористични формирования за незабавно действие в Русия [5].

СПЕЦЧАСТИТЕ НА САЩ

Флотската антитерористична охранителна група на морската пехота на САЩ – ФАСТ, е създадена през 1987 г. Днес тя наброява 321 морски пехотинци и има за задача да извършва охранителни и бойни операции в различни държави по света, в които за застрашени американските военни бази, посолства, складове и съоръжения. Местостоянките на 11-те взвода морски пехотинци от ФАСТ са във военноморските бази в Норфолк, Йорктаун, щата Вирджиния, САЩ, в Италия, Бахрейн и Япония. Подготовката им преминава в базата Чесапийк, щата Вирджиния, САЩ. Морските пехотинци поддържат постоянна бойна готовност и само за едно денонощие могат да бъдат транспортирани до най-отдалечената точка на света [6].

Извършените от радикални ислямистки групировки бомбени атаки срещу американските посолства в Африка и Саудитска Арабия през 1998 г. бяха причина там да бъдат изпратени морски пехотинци от ФАСТ, за да нормализират обстановката.

В над 70 антитерористични операции командосите от ФАСТ са проявили своя висок професионализъм и мъжество. По време на първата война в Персийския залив „Пустинен щит“, след нападението на Ирак над Кувейт, и във втората война срещу режима на Саддам Хюсеин „Пустинна буря“, както и при мироналагащите операции в Либерия „Остър връх“, в Панама – „Справедлива кауза“, в Хаити – „Сигурно връщане“, в Сомалия – „Бдителен воин“, и на много други опасни и рискови места те са на първа бойна линия и се проявяват като истински герои [1].

Отряд „Делта форс“ е предназначен за борба с тероризма в мирно време. Във военно време той изпълнява задачи по унищожаване на командни и комуникационни пунктове, освобождаване на военнопленници и ликвидиране на важни политически фигури на противника. В отряда служат около 400 антитерористи, групирани в три роти, а всяка рота се състои от оперативни групи от по 16 души. През 1978 г. бившата зелена барета и ветеран от войната във Виетнам полковник Чарлз Бекуит – кадър на английската Специална авиодесантна служба САС, създава отряда по нареждане на Пентагона. Неговите бойци воюват в редица локални военни конфликти в Гренада, Иран и Персийския залив. Кандидатите за отряда преминават през редица тестове за физическа и психическа устойчивост и след като ги издържат, се изпращат в учебния център на отряда във форт Браг. За да се подготвят за действия в арктически и тропически условия, курсистите биват изпращани в две други бази – форт Грили в Аляска и форт Гулик в Панама. Тези, които изкарат пълния курс на обучение, биват изпращани в бойните групи на отряда. Освен в антитерористични операции „тюлените“ участват и в чисто военни и диверсантско-разузнавателни мисии.

Най-големият им провал е участието в операцията за спасяването на американските заложници в превзетото от ислямисти посолство на САЩ в Техеран по време на Ислямската революция в Иран начело с аятолах Хомейни. От пусналия котва в Персийския залив до бреговете на Иран американски атомен самолетonosач „Нимиц“ излитат 8 хеликоптера, които са натоварени с командоси. На 200 км от Техеран хеликоптерите трябва да кацнат на междинен пункт в пустинята и да заредят с гориво от специален самолет цистерна, който също отлита за обозначеното място. За там се отправят и три военнотранспортни самолета, за да натоварят освободените от плен заложници. Операцията обаче започва с фалстарт, тъй като от 8-те вертолета само 6 достигат до междинния пункт за кацане. Налага се американците да пренощуват в пустинята, но извилата се пясъчна буря е причина командирът на отряда полковник Бекуит да издаде заповед за евакуация на баретите. При излитането от полевата писта единият вертолет се блъска в самолета цистерна и избухва в пламъци. Друг вертолет пада на земята и също се взривява. Загиват общо 8 командоси. Това принуждава полковник Бекуит да унищожи останалите вертолети и с трите воен-

нотранспортни самолета C-130 да евакуира безславно своите бойци, без да могат да изпълнят задачата си. Подобен гаф се получава и с операцията в Гренада, където няколко от тюлените са пуснати от вертолет, за да разузнат бреговата ивица и разположението на противника, но се удавят. Разбира се, успешните мисии по света са много повече от провалите, но за тях командването на Пентагона пази дискретно мълчание [8].

СПЕЦИАЛНАТА РАЗУЗНАВАТЕЛНАТА СЛУЖБА НА БРИТАНСКАТА АРМИЯ

Първият полк на САС бил създаден към 8-а Британска армия през 1941 г., в разгара на Втората световна война, от подполковник Дейвид Стърлинг. Той се състоял от 4 ескадрона и неговите 600 командоси имали за задача да извършват саботажни и диверсантски операции в тила на хитлеристите в Северна Африка. На следващата година била създадена морска група към САС под командването на капитан Кортней. Девизът им е „Който рискува, печели!“. Въпреки че след края на войната подразделенията на САС да били разформирвани, Министерството на отбраната на Великобритания решило отново да възстанови своите разузнавателно-диверсантски части и през 1952 г. бил създаден 22-ри Редовен полк САС. Той се покрил със зловеща слава при операциите в джунглите на Малая при потушаването на въстанието на местното население срещу британското колониално владичество. След завръщането си в Англия 22-ри полк САС бил разположен в своята база в град Херифорд, наречена на основателя на САС Стърлинг Лайнс [2].

През 1959 г. от резервисти е създаден 23-ти Териториален полк САС, който се дислоцира в Лийдс, Инговъри, порт Глазгоу и край Нюкасл. Първата операция на командосите на САС била на 17.11.1941 г. под кодовото наименование „Кръстоносец“. По време на действията на САС в Северна Африка били унищожени стотици вражески самолети, комуникационни възли, автомобилна и бойна техника и ликвидирани хиляди хитлери. През 1943 г. командирът на САС полковник Дейвид Стърлинг бил пленен от немците и бил изпратен в италианския лагер „Затворник от войната“ в град Гави, но след четири опита за бягство бил преместен във военнопленнически лагер в Колдиц и поставен под засилена охрана. Командването поел неговият брат Уилям Стърлинг, който продължил успешната тактика на отряда. Освободен от плен, след войната полковник Стърлинг продължил да се занимава със САС, като вложил много сили за неговото организационно укрепване и повишаване на боеспособността му [2].

При операция „Оверлорд“, ознаменуваща откриването на 6.06.1944 г. на втория фронт в Европа и извършването на най-голямата десантна операция през войната, командосите от САС отново са на първа бойна линия. В края на войната САС се развърщат в парашутно-десантна бригада и в орга-

низационно отношение влизат в състава на Първи британски въздушнодесантен корпус на генерал Лойд. Командосите от САС участват и в десанта в Сицилия и в настъплението на съюзническите войски в Италия [2].

След Втората световна война британската армия води тежки битки в джунглите на Малая с местните революционни отряди. По идея на командващия силите на британската корона в Далечния изток генерал Джон Хардинг се създава антитерористичния отряд „Малайски скаути“ начело с майор Майк Калвърт. През 1952 г. въз основа на отряда „Малайски скаути“ е създаден първият специален въздушен полк на САС, който се състои от щаб и четири ескадрона. Главната му цел в разгорялата се партизанска война е да спечели умовете и сърцата на местното население. Тази тактика се повтаря и в жестоката гражданска война в Северна Ирландия и във фолклендската криза между Аржентина и Великобритания. През 1956 г. след широкомащабна операция на британската армия, в която вземат активно участие бойната авиация и артилерия, конфликтът приключва с разгрома на революционната армия на Малая и смъртта на нейния лидер Ах Минг [2].

През 1962 г. 22-ри Оперативен полк САС на полковник Уудхауз е хвърлен в джунглите на остров Борнео, за да отблъсне заедно с международен контингент от специални части под командването на генерал Уолкър настъплението на индонезийската армия на президента Сукарно и на един голям китайски отряд срещу Малайската федерация, която е британски протекторат. САС изминават над 1500 км в изключително тежки условия и водят жестоки боеве с промарксистките партизански отряди на китайците и редовната индонезийската армия в джунглите. Свалянето на индонезийския президент Сукарно с военен преврат слага край на тази изтощителна партизанска война, в която САС се проявяват със своя висок професионализъм и мъжество [8].

В гражданската война в Северна Ирландия, избухнала през 60-те години на миналия век, САС успяват да смажат изключително опасните групи на ИРА, които се наричат „Градска гуерила“ и се стремят чрез смразяващи бомбени атентати, отвличания, рекет и показни убийства да всеят паника всред управляващите виги и тори във Великобритания и да пренесат терора от безлюдните планини в градски условия.

През 1972 г. гражданската война в Северна Ирландия навлиза в нов, още по-жесток етап, чиято кулминация е кървавата неделя в Лъндъндери, когато командоси от парашутния полк, наречени „червените дяволи“, разстрелват 13 католици – членове на движението за граждански права [2].

Всред най-боеспособните ескадрони на 22-ри САС са „Крива сабя“ и „Пагода“, в които командосите действат срещу радикалните групировки на ИРА – самостоятелно или на групи. По време на нахлуването на иракската армия в Кувейт и последвалата война в Персийския залив командосите от английските САС части се представят много по-добре от амери-

канските спецназовци в сраженията. Те извършват светкавични диверсионни рейдове в иракския тил, като унищожават много мостове, бункери, командни и свързочни възли, пленяват висши иракски офицери, унищожават зенитно-ракетни комплекси и ракетни установки „Скъд“ и всяват ужас и паника всред противниковите щабове. Действията на САС са високо оценени от командването на многонационалните сили през войната. Днес английските командоси се проявяват като воители миротворци в миротворната операция в Косово [2].

СИЛИТЕ ЗА СПЕЦИАЛНИ ОПЕРАЦИИ НА ИЗРАЕЛ

По-голямата част от специалните подразделения се подчиняват на Армията за отбрана на Израел, по-малка част – на полицията. Такива са: **„Сайерет Маткал“**, което е специално подразделение, подчинено на Генералния щаб, специализирано в операции зад граница; **„Дувдеван“**, известно още като **Unit 217**, с основна цел унищожаване на терористи в окупираните територии; **ЯМАМ** влиза в състава на **МАГАВ** – основното антитерористично подразделение на полицията на Израел; **подразделение ЯВАС** – т.нар. „псевдоараби“, с основна задача унищожаване на терористите от окупираните територии, превъплъщавайки се в араби.

Батальон „Ехоз“ има за основна цел борбата с палестинските партизани. **„Сайрет Шакед“** е подразделение на Южния военен окръг, **„Шайетет 13“** е подразделение на ВМС, **„Сайерет Шалдаг“** е подразделение на ВВС [4].

Израелските командоси от „Миткал“ и пехотната бригада „Голани“ са едни от най-добрите в света. Свидетелство за това дава блестящо проведена им операция **„Джонатан“** през 1976 г. на летището Ентебе в Уганда по освобождаване на пътнически самолет с 250 израелски пътници, похитен от група палестински терористи. Начело на спецназовците в тази операция застава младият полковник Натаняху. Ескадра от 4 военнотранспортни самолета **„С-130 Херкулес“** и два **„Боинг 707“**, натъпкани с командоси и техника, прелетяват в пълна секретност огромното разстояние от Израел до Уганда. Само за един час израелските командоси превземат летището, унищожават палестинските терористи и десетки войници от угандийските сили, взривяват 11 изстребителя и се оттеглят успешно с освободените заложници, като дават само две свидни жертви – сержант Сурвин и легендарния командир на спецназовците полковник Йонатан Натаняху, който е обявен посмъртно за национален герой на Израел [4].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От така направения анализ се налагат **следните основни изводи:**

1. Непрекъснато се увеличава в процентно отношение войната с неконвенционални средства за сметка на конвенционалните.

2. Ефективността на специалните части в специфичните случаи е десетки пъти по-висока, отколкото на класическите въоръжени сили.

Всичко това налага силите за специални операции непрекъснато да усъвършенстват тактикоспециалната си подготовка, да се въоръжават с най-модерно оръжие и средства за свързка, отговарящи на спецификата на тяхната дейност, и да се окомплектоват с всичко необходимо за обособяването им като автономни подразделения, способни да водят продължителни и ефективни диверсионни и разузнавателни действия в тила на противника.

Литература

1. **Григоров, Пл., Р. Митева.** Командоси срещу терора. София, 2000.
2. **Костов, Кр., Пл. Григоров.** САС – къщата на убийците. София.
3. **Григоров, Пл., Р. Тодорова.** Непобедимият СПЕЦНАЗ. София.
4. **Григоров, Пл.** Командосите на Израел. София, 2015.
5. **Григоров, Пл.** Спецназът на ГРУ. София.
6. **Григоров, Пл.** Железният юмрук на САЩ. София, 2010.
7. **Мечков, Ив.** Българският Спецназ 1951 – 1975. София.
8. **Мечков, Ив.** НАТО – командоси и специални части. София, 2003.
9. **Мечков, Ив., Н. Костадинов.** Парашутната дружина. София, 2004.
10. **Гайков, Г.** Тактика на специалните операции. София, 2012.

ВЛИЯНИЕ НА ДЕМОГРАФСКАТА И ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ПОЛИТИКА ВЪРХУ НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ

Снежана ДИМИТРОВА*

The significant problem of the Bulgarian society today is the definition of clear goals in the areas of the education and demographic policies. This definition cannot be found without taking into consideration the requisitions of the system of the national security in the country. The problem doesn't consist in the creation of new structure of educational levels but in the whole scheme of the elements of the educational system as it is part of the common system for national security of the country. Bulgaria urgently needs adequate and modern demographic policy. New options for significant and fast increase in the birth rate and from there of the population of the country should be sought. For the realization of this so complicated task, a new advanced approach should be applied towards the demographic processes. In effect in the last years the negative population growth has increased significantly, with most of the people who leave the country being in active working age. These tendencies are in correlation with the educational status of the emigrants leaving the country and if this situation continues the working force in Bulgaria will always be less in number and less educated.

Когато става въпрос за национална сигурност, първото нещо, за което се сещаме, са войни, разузнаване, тероризъм. Не бива да забравяме обаче, че най-големите опасности обикновено идват от вътре. Много по-лесно е да се бориш с видим и разпознаваем враг, отколкото със себе си. Същото се отнася и за обществото – трудно е да се промени, когато проблемът е вътре в него. Големият проблем на българското общество днес е формирането на ясни цели в областта на образователната и демографската политика. Това не може да стане без оглед на изискванията на системата за националната сигурност на страната. Проблемът не е във формирането на нови схеми на образователните степени, а цялостна схема на елементите на националната образователната система като част от общата система за сигурност на страната.

Натрупването на рискови фактори, като висока неграмотност, фразираща бедност и маргинализация на значителни групи от населението

* Авторът е доцент, доктор, Висше училище по сигурност и икономика – Пловдив.

повишава риска от настъпване на социален срыв, който засяга цялото общество. Причина за това са неуправляемите досега процеси на нарастваща маргинализация. Социалната изключеност на все по-големи групи засяга все повече сфери – икономическата, пазарната, политическата, образователната, здравната и т.н. Значителен риск е ниското качество на базовото образование, което „произвежда“ неконкурентоспособни участници на пазара на труда, както и връзката бедност – необразованост. Поне половината български младежи на училищна възраст не покриват елементарни изисквания по грамотност по базови дисциплини. Това са преди всичко деца на бедни родители и от малки населени места. По сега действащия модел образованието не преодолява социалните различия, а ги възпроизвежда и задълбочава. Слабата образованост на част от българските граждани и подценяването на проблема през годините доведоха до неконкурентоспособна, нискотехнологична икономика, високо ниво на безработица и задълбочаване на бедността. За това говори и бюджетният дисбаланс през последните години – ниски приходи и високи социални разходи. Свидетели сме на процеси на разделяне на страната на две скорости – сравнително богати центрове и бедни, слабограмотни периферии. Големите различия в доходите и заетостта поддържат постоянни миграционни потоци от слаборазвитите райони към централните на растеж, където допълнително усложняват криминогенната обстановка. Липсват политики, фокусирани върху конкурентоспособността на регионалната и местната икономика и атрактивността им за привличане на инвестиции. Концентрирането на инвестициите в пътища и магистрали само по себе си представлява риск – от актив се превръща в пасив поради нужните средства за поддръжка.

В действителност през последните години отрицателният прираст се увеличава значително, като напускащите страната са предимно в активна трудова възраст (от 25 до 49 години). Тези тенденции са в корелация с образователния статут на мигрантите и ако продължават да се запазват, работната сила в България ще е рязко намалела и с ниско образование. Ще липсват квалифицирани специалисти в сфери като здравеопазване и образование. Комбиниран с други рискови сфери, този риск значително нараства. Най-чувствителен е по отношение на икономическите, социалните, регионалните, етническите дисбаланси.

В продължение на много години се водят дебати и се работи в посока реформа в българското образование. Стартират се реформи, сменят се учебници, водят се спорове за финансиране, заплати, база и т.н. Това се отнася основно за средното образование, но не толкова за самото образование като система, колкото за резултатите от него като качество на продукта. Резултатът от това образование е, че вместо образовани хора, знаещи как да използват знанията си и мотивирани да ги употребят за свое благо и благо на държавата, нашето образование произвежда все пове-

че неграмотни и полуобразовани хора, без да си представят за какво точно са им тези знания, които са им предлагали и те са усвоили.

А все по-голяма част от обучените, мотивирани за реализация, таланти и кадърни бягат от страната, за да търсят реализация в чужбина. Или с други думи огромният неуспех на образованието – неграмотните, неуките и слабообразованите, си остава за нас, а добре обучените млади хора отиват да работят за други. Ако тази тенденция продължи още 10 – 15 години, катастрофата на цялата ни държава ще е неизбежна. В същото време по общо мнение на бизнеса все по-ясно се очертава, че в България през последните години основен проблем е липсата на обучени и образовани кадри. И това се отнася за всички нива на квалификация, но с най-голяма сила важи за висококвалифицираните.

Да се определят ясно и точно задачите пред образованието, а те следва да се отделят от дълго преследваната „всестранно развита личност“, защото това в днешно време не само е невъзможно, а и ненужно, означава то да определи основните цели на своя продукт – предоставяне на оптималното количество знания, които гарантират разумно ниво на обща култура. При днешните технологии за достъп до знание всеки, който желае да получава допълнителна информация, има неограничени възможности. Подготовка на дух на предприемчивост във всеки млад човек. В съвременния свят основните двигатели за развитието са предприемчивостта и креативността. Знанията са само средство, а не цел. Възпитание на свободен дух – само свободният човек може да просперира, а когато всеки просперира, всички prosperират. Да се определи технология за подкрепа на индивидуалните качества на всеки по време на общото образование. Това е особено важна задача, която в редица държави е решена. Максималното насочване и използване на интелектуалния капацитет на всеки човек задължително минава през решаването на тази задача – да се разграничат ясно задачите и целите на общото и висшето образование.

Демографската обстановка в България е специфична. Докато някои европейски държави се намират в демографска депресия, у нас ситуацията се оприличава на демографски срив. За страната ни са характерни едни от най-ниската раждаемост и най-високата смъртност в Европа.

Резултатите от последното преброяване през февруари 2011 г. доказват категорично тези демографски тенденции. Преброяването отчита, че общият брой на населението на страната е 7 351 234 души. Това означава, че само в рамките на двете последни преброявания между 2001 и 2011 г. то се е стопило с повече от половин милион души. При предишното преброяване в България са живеели 7 932 984 души. Съпоставката с 1989 г. е още по-тревожна, защото тогава сме били близо 9 милиона души.

Поради намаляване на числеността на българската нация намалява и нейната жизнеспособност.

В България се наблюдава двоен модел на възпроизводство. От една страна, по-голямата част от населението има ниска раждаемост, която е крайно недостатъчна за неговото възпроизводство. От друга страна, изпадналите в социална изолация и маргинализация слоеве дават много висок процент от общия прираст. Това води до задълбочаване на бедността на това население и в никакъв случай не съдейства за решаването на неговите проблеми.

По прогноза на Евростат през 2050 г. българите могат да останат 5,54 млн., а по прогнозите на Националния статистически институт числеността на населението се определя на 5,140 млн. Само по себе си малобройното население не е проблем. Едни от най-развитите държави са рядко населени – Норвегия, Швеция, Финландия. Проблемът у нас е изключително бързото намаляване на трудоспособното население, което ще доведе до срив на пенсионната система, както и нарастването на бедните слоеве от обществото, което вероятно в един момент ще доведе до сблъсъци.

Наблюдава се тенденцията българките, както в развитите държави, да раждат по-късно. Това е моделът, при който бъдещите майки предпочитат да отгледат децата си по-късно в рамките на добре осигурено финансово семейство, след като са се утвърдили в кариерата си и са намерили стабилен партньор. За необразованите и изключени от пазара на труда групи това не важи – повечето от тях стават родители, преди да навършат пълнолетие. По този начин те обричат децата си на бедност. Не им дават възможност да се образуват и развиват, тъй като и те не са получили тази възможност. Ако това продължава, след няколко десетилетия страната ще е пълна с неграмотни и напълно неконкурентоспособни млади хора и пенсионери, чиито пенсии няма от къде да дойдат. Тази картина изглежда опасна не само от икономическа гледна точка, но и откъм вътрешна сигурност.

В резултат е налице трайно застаряване на нацията. Неблагоприятните тенденции в развитието на демографските процеси през последните години водят до значителни промени във възрастовата структура на българите, като непрекъснато се покачва средната възраст. Тя се изразява в намаляване на дела на населението от възрастовата група до 18 години и чувствително нарастване на дела на лицата над 65 години. Сравнението със съседните балкански държави не е в наша полза. Променящата се гъстота на населението, и особено обезлюдяването на отделни обширни региони представляват друг сериозен проблем от гледна точка на националната сигурност и отбраната на България. Липсата на хора в цели региони, влошената възрастова и възрастово-полова структура на малобройното население, което все още живее в тях, ще затруднят изключително много организирането на териториалната отбрана на страната.

Независимо от малките си размери около 25% от територията на страната е вече силно обезлюдена. В планинските райони населението е крайно малобройно или вече не живее никой. Близко 85% от българската земя е в селата, а в тях живеят едва около 22% от населението на страната.

Твърде сериозни могат да се окажат последиците от демографската криза в България и в геополитически план.

От средата на XX век на Балканите са реализирани радикални промени в демографската маса на различните общности, които променят и ще променят в крайна сметка и балансите на власт и икономика, а оттук и конфликтите на идентичност. Дистанцията в демографската мощ на отделните държави е огромна. Като се има предвид фактът, че средната възраст на населението на Турция и Албания е най-ниска, а раждаемостта – най-висока, съществува тенденция тя да се увеличава. А това означава бързоразгръщащо се ново етнодемографско и етнорелигиозно съотношение на силите. Това се съчетава и с огромни неравновесия в социално-икономическо отношение, с различна икономическа мощ и място на държавите в процеса на догонващо развитие, което също има значение за силата на техните идентичности.

Важно значение има и външната миграция. На първо място в резултат на прехода в началото на 90-те години на миналия век огромни потоци са напуснали страната ни в търсене на по-добър живот „на Запад“. С развитието на страната ни през последните години и приемането ни в Европейския съюз нараства притокът на имигранти от чужбина. Миграцията оказва положително влияние върху пазара на труда, но и създава предпоставки за етнически, религиозни и национални въннения, рефлексирани в ксенофобски настроения. В настроените негативно неформални общности от този тип намират почва екстремистки идеи, а често те са благоприятна среда и за проникване на терористични групи.

Бързопроменящите се етнодемографски и етнорелигиозен баланс на Балканите е сериозно предизвикателство за нарастващи опасности от противопоставяния и конфликти. Смята се, че спасение от нови конфликтни процеси в резултат на този тип дивергенции би било интегрирането на полуострова в ЕС и интензифициране на икономическите взаимодействия между отделните региони.

България трябва да обърне сериозно внимание на заплахите на Балканите. Ефектът на конфликтите в района върху България не биха били чисто военни, но биха създали благодатна почва за растежа на организирана престъпност и корупция, както и биха довели до изолация на страната от процеса на интеграция в евро-атлантическото пространство. Тези условия застрашават стабилността на институциите и политическия процес в България, които са необходими за сигурността на страната. С други думи според новата концепция регионалните заплахы за национал-

ната сигурност не са под формата на военни предизвикателства към териториалната цялост и независимостта на страната, а по-скоро под формата на негативни последици за хода на реформата в страната и нейното интегриране в западните институции и пространство.

Демографският проблем на нашата страна е сходен с демографските проблеми на развитите държави и се изразява в отрицателния демографски прираст, който десетилетия наред е в зоната на негативна тенденция. Наблюдава се дисбаланс по отношение на раждаемостта между различните етнически групи в страната, като високата раждаемост е специфична преди всичко за ромския етнос, който остава все още недостатъчно интегриран в българското общество. Така се създават предпоставки за конфликти и напрежения при смяната на поколенията във всички области на обществения, политическия и стопанския живот.

България има остра нужда от адекватна и модерна демографска политика. Трябва да се търсят нови възможности за решително увеличаване на раждаемостта и бързо нарастване на броя на населението на страната. За реализирането на тази толкова сложна задача е необходим преди всичко нов, изпреварващ подход към демографските процеси. Той трябва да отчита реалните процеси и перспективно да предлага нестандартни и ефикасни решения.

За преодоляване на демографския срив в България не са достатъчни само социални помощи за отделния индивид или семейство. Необходим е качествено нов демографски подход. Почти всяко решение на държавно ниво в една или друга степен влияе върху демографската ситуация. Мерките, прилагани при провеждането на социалната политика, имат за цел да подобрят материалните условия на живот и по този начин се доближават до задачите на демографската политика.

Не е достатъчно обаче да се промени политиката, трябва да се променят и мисленето и действията на обикновените хора. Защото, ако всеки продължава да казва: „Младите да бягат от България, тук няма бъдеще!“, то наистина няма да е добро.

Литература

1. **Европа** 2020. Комисията предлага нова икономическа стратегия. – В: *Новини на Европейската комисия*, Брюксел, 03.2010. [онлайн]. http://ec.europa.eu/news/economy/100303_bg.htm/.
2. **Европа** 2020. Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. Европейска комисия, Брюксел, 2010. [онлайн]. http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_BG_ACT_part1_v1.pdf/.
3. **Национален** статистически институт. Образование в Република България. София, 2016.
4. **Dimitrova, Sn.** The role of education for the development of regions in Bulgaria. – In: *Trakia journal of sciences*. Published by Trakia University. Series Social

Sciences. Scientific Annirer Sary Conference with International Participaftion, june 2011, Stara Zagora. Volume 9. Supplement 3, 2011. ISSN 1313-7069, p. 131 – 135.

5. <http://www.nsi.bg>
6. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
7. <http://www.mh.government.bg/>
8. <http://bgdemography.eu/>

ЩРИХИ КЪМ ПОРТРЕТА НА ЕДИН УЧЕН

Така бих определил новоизлязлата книга на чл.-кор. проф. д.с.н. Стоян Михайлов „Интервюта“ (2017 г.). Както той сам споделя, това са интервюта, които е дал от 1970 г. до сега и отразяват неговите схващания, изложени в статии и книги, голяма част от които читателите познават добре. За щастие дълголетие-то на проф. Ст. Михайлов му е дало възможност да се роди и твори в условията на няколко епохи – капитализъм, социализъм и нов, див капитализъм, в условията на които, за съжаление, продължаваме да живеем. Темите на интервютата са толкова различни, че не позволяват каквото и да е групиране. Затова ще отбележим само някои от тях, които

хвърлят светлина върху научните, политическите и обществените изяви на автора.

В този смисъл определено възлово място заема интервюто с Петко Симеонов (сп. „Социологически проблеми“, кн. 4 – 5, 1988 г.). То е своеобразна рекапитулация на вече зрелия учен, социолог и политик чл.-кор. Ст. Михайлов. Спомените от детството в родното село Скравена разкриват условията, донякъде патриархални, но чисто човешки откровени и в най-

добрия смисъл романтични, в които се формира обликът на бъдещия учен. И сега проф. Ст. Михайлов с умиление разказва за хората, които са оказали влияние върху него, в училището на с. Скравена, в гимназията, и най-вече за приятелите от своите студентски години, а така също и срещата със своята бъдеща съпруга – светла ѝ памет! За онези, които я познавахме лично, тя ще остане завинаги чист и свят човек, без когото съдбата на учения щеше да бъде още по-драматична.

Асистентското място му отваря път към научната работа, а упоритият труд и талант го отвеждат към най-високите етажи в науката – член-кореспондент, професор, доктор на социологическите науки – това са все титли, получени заслужено, все неща, за които само детските мечти не стигат. Както авторът споделя, той не си е поставял за цел да прави партийна кариера, а още повече да стигне до секретар на ЦК на БКП. Където и да е бил по високите етажи на партийната йерархия, проф. Ст. Михайлов първо е защитававал своето място в науката и не е подценявал своето научно развитие. Това му прави голяма чест и защитава неговото достойнство на човек, който знае от къде е тръгнал и до къде може да стигне. Прозрял отрано недостатъците на партийната система, в която близо десет години той работи с надежда, че нещата ще се променят към добро, накрая получава като награда от Тодор Живков йезуитска гонка, преследване и заплахи, които обаче не успяват да сломят неговия горд дух и професионализъм. Беше трудно време, за което и сега, когато си спомням, се питам кому беше нужно всичко това. Но утешителният отговор за мен си остава това, което съм споделил и с него: че той е щастлив човек, защото приживе успя да познае кои са приятелите и кои – враговете. Става дума за онези недостойни колеги, „приятели“, които го чакаха уж случайно пред входа на ЦК, за да му се оплачат и да търсят подкрепа при решаването на своите лични проблеми, а когато над него надвисна опасността, когато го „освободиха“ от високия пост, при срещи на улицата минаваха на другия тротоар, случайно да не ги види някой и да доносичи за самите тях.

Да, така беше, такъв е понякога животът, но важно е духът да не пострада и целта на честния човек. За проф. Ст. Михайлов науката, научната работа се оказаха здравият пристан, от които той никога не се е отделил. Това могат да потвърдят поколения социолози, работили с него и под неговото мъдро ръководство. Но стига толкова подробности за живота на чл.-кор. Ст. Михайлов. Ще се опитам да насоча вниманието към онези негови оценки в интервютата за политиката, социологията и социолозите, за поръчковите изследвания, за опасността от изчезването на българската нация, за скептицизма относно бъдещето на България, за вярата в марксизма и за опасността бездуховността да ни обрече да бъдем обслужващ персонал на Европа. Строги думи, строги мисли и оценки както за живковизма, така и за несъвършенството на новия български капитализъм, но

зад тях няма отчаяние и безпомощност, а по-скоро надежда, че всичко това няма да спре бъдещото позитивно развитие на нашата страна.

Надявам се, че всеки бъдещ читател на тази книга ще намери много близки до себе си мисли, оценки и тревоги за времето, в което живеем, за онова все още неясно „европейско бъдеще“, което ни се привижда някъде там, в далечината, – примамливо и неясно...

чл.-кор. проф. д.с.н. Димитър В. Димитров

ИЗИСКВАНИЯ

за представяне на статиите за сп. „Политика и сигурност“

Ръководство за авторите

Настоящите насоки имат цел да улеснят авторите в подготвянето на техните текстове за приемане в списанието и евентуалното им публикуване. Опитът показва, че следвайки ги, те могат да си спестят много неудобства, позволявайки на издателите да работят бързо и качествено.

Основни изисквания

1. Технически изисквания

1.1. Авторите трябва да предоставят текста си на електронен и хартиен носител. Електронните файлове трябва да са в Word.doc формат. Три копия на хартиен носител трябва да бъдат предоставени в редакцията на списанието на адрес: 4004 Пловдив, бул. „Кукленско шосе“ № 13, списание „Политика и сигурност“, e-mail: pechat@cea.bg.

1.2. Празни полета от по 2,5 см трябва да бъдат оставени от всички страни на текста (включително отгоре и отдолу).

1.3. Страниците НЕ трябва да бъдат номерирани.

1.4. Таблици, диаграми и други графични представяния се изискват да бъдат вградени в текста като снимка или да бъдат представени като отделни файлове. Тяхното позициониране в текста трябва да е ясно обозначено от автора. Номерацията им да бъде с арабски цифри.

1.5. Текстът трябва да бъде внимателно проверен за грешки, преди да бъде представен за рецензия, редакция и публикуване. Текст, съдържащ множество правописни и граматически грешки, се връща на автора.

1.6. Изисква се резюме на статията на български и английски език (до 200 думи).

1.7. Ръкописите да бъдат по стандарт A4, 1800 знака (на страница); Times New Roman 12 pt, междуредие 1,5. Максимален обем – 20 страници.

1.8. Дебатни статии, пояснения към предходни публикации, прегледи на книги и др. трябва да са в обем 2 – 5 страници.

2. Допълнителни изисквания

2.1. С цел спазване на изискванията за анонимност при депозиране на статията авторът я представя на електронен файл, несъдържащ каквито и да е индикации за неговата самоличност. Към него се добавя единствено броят на думите в текста (включително цитати и бележки). В допълнение се добавя писмо до редакторите, съдържащо име, лични и професионални координати (e-mail, адрес, тел., факс, моб. тел. и т.н.), кратка биографична справка и заглавие на текста.

2.2. Приемат се само непубликувани статии (текстът да не е бил публикуван със сходна форма или съдържание другаде и да не се намира в процес на оценка или публикация от друго научно списание), което авторите удостоверяват с декларация при депозирането на статията в сп. „Политика и сигурност“.

2.3. Задължение на автора е да притежава разрешение за цитиране на публикации, защитени от „Закона за авторското право“.

3. Начин на цитиране

3.1. В рамките на текста: например: Вж. някои бележки по... – В:... източника, както се цитира в библиографията, плюс страници; или Цит. по:... източника, както се цитира в библиографията; или с отпратка към забележка под линия; или с отпратка към номерацията в библиографията, например [3: 56], като 3 е номерът на цитирания източник, а 56 е страницата в него; или (Кун, Т. 1996: 48). При цитиране на източника в библиографията страниците не се отбелязват. Когато даден източник се посочва в текста или под линия без библиографско цитиране, заглавието на произведението се пише в кавички.

3.2. Обща библиография: Представя се по азбучен ред в края на текста в следния вид:

– ЗА КНИГА:

Кун, Т. Структура на научните революции. София: Петър Берон, 1996.

В случай, че авторите са повече от един:

Von Neumann, J. and O. Morgestern. Theory of Games and Economic Behavior. New Jersey: Princeton University Press, 1944.

– ЗА ПУБЛИКАЦИЯ В СПИСАНИЕ ИЛИ СБОРНИК НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК:

Михайлов, Ст. Косвената анкета като метод в социологическите изследвания. – В: *Поглед върху социологията днес*. София: Наука и изкуство, 1969, с. 18.

– ЗА ПУБЛИКАЦИЯ В СПИСАНИЕ ИЛИ СБОРНИК НА ЧУЖД ЕЗИК:

Smith, M. P. Postmodernism, Urban Ethnography, and the New Social Space of Ethnic Identity. – In: *Theory and Society*, vol. 21, No. 4, 1992, p. 493 – 531 (или p. 493).

– ЗА ПУБЛИКАЦИЯ В ИНТЕРНЕТ:

Грозев, К. Светът, ЕС, еврото и дълговият проблем. [онлайн]. <http://www.transmedia.bg/342>.

ЗАБЕЛЕЖКА: Страници се посочват само когато цитираният автор е включен в списание, сборник или интернет сборен източник.

Списание „Политика и сигурност“

Година II, бр. 1, 2018

Висше училище по сигурност и икономика – Пловдив

4004 Пловдив, бул. „Кукленско шосе“ № 13

e-mail: pechat@vusi.bg; info@vusi.bg

Печат и подвързия: Издателски комплекс ВУСИ

Издателство, Дигитална печатница, Рекламно студио

e-mail: pechatnica@vusi.bg; тел.: 032 345 610; 0882 392 740

Politics & Security Journal

Year II, Issue 1, 2018

Higher School of Security and Economics – Plovdiv

13, Kuklensko shose, 4004 Plovdiv, Bulgaria

e-mail: pechat@vusi.bg; info@vusi.bg

Printing and binding: Publishing complex HSSE

Publishing house, Digital printing works, Ad Studio

e-mail: pechatnica@vusi.bg; tel.: +359 32 345 610; +359 882 392 740

ISSN 2535-0358